

११
८

ग्रन्थनामः-

व्याख्याकर्तृनामः-

विषयः-

अथ

“संक्षेपशास्त्रीरक्म” (संक्षेपरव्याजम्) ।

“श्रीमधुसूदनसारस्वती” ।

अद्वैतवेदान्त ।

/ Sankhepshasitkam .

१८५

११
८

श्यामभ. का. के. ४०५.

१॥
८

ॐ संक्षेपशारीरकम् ॥

९१

१५०

+

॥ संक्षेपशारीरकटीका ॥

॥ मधुसूदनसरस्वती प्रणीतम् ॥

पक्षेतरवदाकोर्मुखतोऽर्थो न दाऽशानाभावेन न दधिस्पष्टतदनुभवाभावादेव न तद्भावादिसाहचर्येन मन्त्रिभाषांतरेण शब्दांतरेण । तदाजीवः परपुरष एवेत्य
 नेनार्थरिज्ञानाभावः सूचितकसतीवसदातिरेनयेन दुखरागादि सारसर्वधाभावेन निबीजितो संसारकारणरहितो मुपगन इति वाक्यांतरे । अत्र स्वापित
 मसः स्वष्टमनुभवोनास्ति यस्मान्न स्यादेतामिवाक्यान्मुक्तनीत्यर्थः । ममाप्येतादृशवाक्यान्मुच्येते न चैतावताममतदाऽशानाभावोऽभिप्रेतः किं त्वहनाना
 गीत्येवैवमनुभूयमानं विद्यमानमपि न दधि घनानप्राये बुद्ध्यादिकार्यसाहित्यमिष्टमेवेति तत्र स्वयं बुद्ध्यादिमदीयमपि वचने ग्राह्यमिस्त्राये
 नाह । अज्ञानेन ज्ञेयमनिहीनतयेति । अहंकारघटिताज्ञानेन गोचरस्य विकल्पकमनिहीनतयेत्यर्थः । सकलं कामादिकार्यं अनवकरे अवच्छेदकरहितेता
 ममानविस्तीर्णे त्रिविधपरिच्छेदरहित इति यावत् । चित्सागर इत्यादिसंज्ञाप्रतीचकं तुष्टयंसमानाधिकरणं ननु सुष्ठु प्राबुक्करीत्यात्मनो भवतु सुद
 त्वादिनित्यमुक्तता न पटते जाग्रत्स्वप्रयोर्विविधदुस्वाभ्यनुभवतस्तदयो गादि स्यात्तीक्ष्णं न दादुखादिबोधप्रतिभासेपि तस्यात्मनो पाधिकन मा
 स्फुटिकेतो हि सादिवन्मिथ्यात्वात्तत्र सैजकारहंकारस्याविघकत्वेन तथा सा जाग्रदादौ विवक्षुते मुक्तः शुद्धश्च भवत्येवात्मा सुष्ठु सुष्ठु मोदुतस्त्वनिभा
 सस्याभावात्तिसमुक्ततादि तस्य ता नुपपन्नमिस्त्राये साह आसीदिति । आनीयमिथ्येव प्राप्य नदुर्वसुष्टुमिकाले ते स त्रहेतुर्वीजिधमादिति । उपा
 धिनमात्मनि दुष्टप्रसंजकोर्हंकारस्तद्विजंतत्पदादिसुधः । इति हेतोः । अतिनिर्मितः नित्यशुद्धादिरूपः । ननु किं तदात्मनः पदहंकारादिकारणं
 स्यात् । अज्ञानमेवेति चेन्न । स्वप्रकाशश्चिद्रूपात्मनि ज्ञानाभावरूपस्य तस्यासंभवात् तस्याहंकारादिकारणत्वायोगाच्च । अनादिभाव रूपं चाज्ञाने मानही
 ने तस्य निवर्तकारिरूप एहेनानिर्निधुप्रसंगश्च । अतिसंज्ञाह । स रूपमिति । भावरूपमित्यर्थः । एतदज्ञानात्मन्यिति आवरणं ता नु भवत्तस्य रूपमिति
 सर्वथाः । स्वप्रकाशात्मनोऽपानतिशयानंदबुद्धि एतन्नास्ति न प्रकाशान इति विपरीतव्यवहारदर्शनेन न चोग्यता रूपावरणप्रयोजकतया इह बु
 द्धतत्तानाभी सनुभूयमानाज्ञानमेव कुतः । भगवता चोक्तं । अज्ञानेनाहंकारज्ञानमिति । तच्च भावरूपं आवरकत्वात्प्रसिद्धतया वदिसुत्तमाना प्रावरूपत्वसि
 द्धेस्तस्याहंकारा पुपाश्नत्वेन काचिदनुपपत्तिः । नापि तन्निवर्तकारिरूप एव स्वरूपात्मकचित्प्रकाशस्य आवरणप्रतिबद्धस्यानिवर्तकत्वेपि महावाक्य
 जनिर्बुद्धिभावसाक्षात्कारादावरणनाशे प्रतिबोधरूपस्य तस्यादिवाकरवज्जउपकाशरूपत्वमिस्त्रासाक्षात्कारस्येव वातन्निवर्तकत्वेपपन्नैरिस्त्रादिप्रा
 गेवोपपादितं ततो न किंचिदवच्छिन्नमिति भावः । किंच स्वप्रकाशसंविद्वादिनिस्त्रादुत्पत्त्या चंगीकुर्वद्दिस्त्रादुत्पत्तेः प्राकृतदस्फुरणरूपं तदसंज्ञानमंगीक्रि

यते तद्भावरूपमेव ज्ञेयं तद्वृणमभ्युपेये संविद्धिप्रत्यक्षप्रकाशस्य जडरूपस्य वा ज्ञानस्य तन्मतेऽभावेन तद्भावरूपाज्ञानस्य तन्मतेऽसंभवात् । वस्तुतस्त
 मांसेऽभिदुस्त्रादिभ्यो निमूलतया पित होचर भावरूपाज्ञानसिद्धि उक्तविषयमानमतेन त्रज्ञानाभावरूपाज्ञानासंभवादिसाशयेनाह । प्रावादुक्तेरि
 ति । अग्रेऽप्यनेः प्राकृतवेदेने अस्फुरणमुपपत्तिः प्रावादुक्तेरपि न दज्ञानेन तथैव भावरूपमेव चित्तव्यमितिसर्वधः । एवकोरोक्ता भावरूपाज्ञानाभावे हेतुमा
 ह संवेदनेन खल्विति । बुध्यभावः संवेदने जडबुध्यभावश्च नाभ्युपगत इति योजनीयं । एवमनादिभावरूपाज्ञानमुक्तमेव विस्मरणाश्लेषप्रत्युपपाद्यास्य ज
 गदुपादानत्वं फलितं वदरसुष्ठु मोदवाभावादिभूत्याचार्यवचसा मविरोधं प्रागुक्तमुपसंहरन्नात्मनो नित्यशुद्ध्यादिफलितमाह तस्मादिति । आत्म
 विषयमधिकृत्य विरुद्धेनोच्यते । येदावज्ञानवचनानि सतासोम्यतदासंपन्नो भवति सानि संपन्नविदुरित्येवमादीनि न च द्याख्यातारो मुनीश्वराः भू
 रिषु बहुसुस्थानेषु प्रदेवेषु अवकोरोऽभ्युपदिबोधः । एवमज्ञानप्रत्यवगते च सुष्ठुमिकाल इत्यत्रोक्तमज्ञानसंख्यमुपपाद्यतथापि तदवगतिर्न संभवति
 तदवगतेः प्रमातृभावादाभावे वा न दुपाधेरहंकारस्यापि तदसत्तापने । सुष्ठुप्रभावापातात्तत्र दत्ताक्षिणेव तदवगतिरिति वाच्यं लोके प्रमातुरे वसा
 धित्वा वगमात् । विनाऽहंकारकूटस्यासंगत्वेन न्यस्यसाध्यसर्वधा योगेन साधितत्वात् संभवात्तत्प्राशङ्क्यमुष्ठु प्रावज्ञानमात्रस्य साध्यत्वात्तत्सर्वधस्यानादेरपि
 चेन्न न्यस्वभावानुशोधेनाज्ञानेमात्रप्रयुक्तत्वात्पयनेरहंकारस्य तत्रानुपयोगदर्शने वा द्याज्ञानोपहित एव चिदात्मा तदाशानसाक्षी न द्वापशाब्दवस्तुसाक्षी
 च स एव चान्यदाहंकारेण व्युपहितो हंकारत इमसाक्षी अन्यथा ति प्रसंगात् । तदुभयोपहित एव मान जवमिमेस्यशातवस्तुसाक्षी न वतीति प्रमातुः सा
 ध्यस्याहंकारविशिष्टस्य कृपिसाक्षित्वमिस्त्रायेनाह । साक्षित्वमात्मतमसोति तर्हि साक्षिणेव सर्वप्रतीतिर्न संभवति किं प्रमात्रेप्यारी कालोकसिद्धप्रमात्रा
 दिव्यवहारस्य निर्विषयतापणा न दभावे कर्तृत्वाद्यपोगाच्च स एव बुद्धि तादात्म्यापन्नः प्रमात्रमप्यप्य । प्रमाता जागरिते भवति सुष्ठु मोदु बुद्धेरवाभावात्
 तद्भावापी साह । अति केचुकेतो न बुध्यभावेप्यज्ञानशब्दस्य तदा प्रमातृत्वं किं न स्यादिसाशङ्क्य प्रमाया बुद्धिपरिणामविरोधसंघटितचेतन्यरूप
 ता कर्तृत्वरूप प्रमातृत्वं बुद्धिर्बुद्धितस्यैव घटतेनाज्ञानमात्रं शब्दस्येति प्रेसाह । पदेतु क मिति । ननु सुष्ठु मोदु बुध्यभाव एव कुतः येन तद
 धीने प्रमातृत्वं न भवेत्तदहंकारा बुद्धिर्न हेतुमवोक्तिः । न चाननुभवादेव तदभावः कल्प्यत इति वाच्यं तथा सत्तज्ञानस्यापि स्पष्टमनुभवानिर्वि
 कल्प्यकमात्रस्य च तदसत्तत्वाका निवर्तकत्वाद् ज्ञानस्याप्यभावः स्यात्तत्र त्रीनं कार्यजातं स्वरूपेण तिष्ठतीत्येतदप्यनुभवानुभवादेव न विध्येदिति चे

मालः यंकारं कामये सोऽस्य कं व्यादेव स सुति शरीरि फल श्रुत्य वगैः सामगानादिभ्यः च शब्दैः स्वविगैः मानु लोका न का मान्नी कामरूपं नु सी च रत्नस्य
 स्रजे सर्वे लोके पुका म चारी भवति म न सेता न कामान् पश्यं प्रभत इत्यादि श्रुतिगते कामानादि चेतनस्वरूपं स्यादित्यर्थः मुक्तिं मुक्तो वा त लुब्धार्थः ननु
 सिद्धांते यदा गते देवता विग्रहादियथापेयते एवं मुक्तस्य सामगाना च भुपेयतां तथा चोक्तानि प्रसंगो पीछ एव साक्षात् सत्यमाना नरा दिविरोधाभावादर्थं वा
 दजेन्यदेवता विग्रहादि प्रत्ययस्वरूपतः प्रागल्भ्ये स्योत्सर्गतः प्रादात्यानपा या न ड पगमो मुक्तः सामगानादे सुशरीरादि साये क्षत्वा नुक्तो चाप्याय मशरीरो म
 तः अशरीरं वावर्त्तते तथा विद्या कामरूपादि उक्त इत्यादि श्रुतिभिः शरीरादि प्रतिषेधात् न दपेक्ष सामगानादि रर्थं वा दाप्य परो दवगतो भुपेय तु मयुक्त इत्या
 ह अर्थं वा दगत मित्यादिना (स्पष्टार्थान्वक्ष्यमाणे) तदीश्वरत्वस्य परमात्मनी वशरीरा धनये क्षत्वा दुक्त श्रुति विरोधाभावादर्थं वा दगतं न दुपेय मि
 त्यादी कृत थापि निविरोध पर श्रुत्यै तस्विरोधात् न दपि सामगानादि सममित्याशयेनाह इति वरत्वमपीति नेति नेत्य स्पष्टमन लु अतो न्य दार्त मि
 त्यादि श्रुतिभिर्भेद दर्शनाद्वा पादि भाजः सर्वसारिणो दृष्ट्वा दुरिक्ते रसागिरि कं सर्व निराकृत्या भयानी दातु श्रुतिमात्रमात्रानेपरिरोधयति तद्विरोधा
 दीश्वरत्वमपि न दानोपेयमित्यर्थः ननु दाहते श्रुतिः मायोपाधिकमैवैश्वर्यादि विरोध निषेधति न तु स्वाभाविकं भगवतो भगवा बो दीरितं ततश्च भगव
 त्त्वम प्राप्तिरूपा यामुक्तो न दुपेय मित्या शंकेते सा पाधीति साक्षादित्यस्यैव वर एतिर स्तेति पुनः शब्द लु शब्द स मानार्थः इह स स्वराडित्यादि वाक्ये
 माधे उच्यमान विधैश्वर्यं तु निरस्तं निवृत्ते पाधिस्य रूपं भागवतमिति सर्वैः च निवेच्य श्रुतीनां साधिका विरोधनिषेध परत्वे फलितमाह तत
 इति अस्य निरुपाधिकैश्वर्यस्य अविरोधे फलितं माह मुख्यमिति सिद्धांती तु सा पाधिकैश्वर्यातिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपभूते श्वर्ये माना भावा दुक्त
 विभागो न युक्तः निरपेक्ष परमात्मवस्तुतः साये क्षैश्वर्यस्वरूपत्वं चायुक्तं न एव भगवत्त्वे अपि माधिकैश्वर्यादिसंवेधं निमित्तीकृत्य तत्र वर्तते यदि
 तु मुक्तिं दशा यामुदितत्वा तस्य निरुपाधिकत्वं स्वरूपत्वं चाप्युच्यते निषेध श्रुतीनां च सा पाधिकां स्वरूपविषयत्वं दाति प्रसंग इत्या शयेन दूषयति साम
 गानमिति स्पष्टार्थान्वक्ष्यमाणे सामगानादौ मन्त्राभावा दयुक्तं द्वैविध्यमिति यद्युच्येत तदेवैश्वर्यं पिबु न्यमिति साधार्थं परमतानुवादेनो विक्षेपेति सा
 मगाननर्थे स्यादिना इहामिति लोके दयो रिति वा नानादि धा न वेदित्य वापि तत्प्रमाण विग्रहादियत्तु भगः ननु कृष्णैश्वर्यं न स्य सा सा स्वरूपमवबो
 धस्तुत्वादि तु ल्यमिति तत्र दृष्टान्तमुपेय कर्तुं न के वैवम्यं वक्तुं शानेता वद्वैविध्यमुपपादयति शान्तमस्तीति वा ह्युगोचरं इदं दित्यादिसंज्ञिकं दृष्टार्थं विष

किमेतत्तत्तुल्यं बुद्ध्यादिगीयानं द रूप इत्यर्थः एवमीति न व्यतीवरेदस्योपाधिकत्वात् न दपेक्ष मीश्वरत्वमप्योपाधिकत्वा मिथ्यासाक्षी चेता केवनेति लुब्धेसादि
 श्रुति सिद्धं तु दक्षिदा सार्त्तं दाख्यं तत्स्वरूपं मे व स्यात् स यमुक्ता मती तस्मृत्वा पयति ऐश्वर्यमिति साक्षादुपाधिं विना ऐश्वर्यं द्विविधं स्यात् भाविकमोपाधिकं चेति
 तत्र निरुपाधिकस्वरूपमात्मनः स्वरूपभूतमैश्वर्यं स्वाभाविकं कर्त्तृत्वं च अतः प्राप्तादितत्र दीश्वरत्वं माया युपाधि कं तत्र तमभूतं च तत्रा दी दृष्टेनेन दर्शय
 मि अवबोधेति तत्रा आदिशब्दार्थः ननु बुद्ध्यादीनामधिकारिणं साविरोधात् एतदेवैश्वर्यं साक्षादिना प्रसिद्धं तत्त्वमिति विरोधात् तस्या दिसारी स्यतेषा मपि
 यस्यात्मस्वरूपभूतेनैश्वर्येण स्वोरात यावत् प्राप्तीश्वरत्वं तत्रैव बोद्धव्यं इत्येव दित्यभिप्रेत्याह तेनेति इति तेनियामकानवति किं तेष्वस्वरूपैस्वरूपानि
 ननु तेषां मेश्वर्यं शान्तमस्तीति साध्यात् तत्र तस्या विनिर्वाते च तत्त्वत्परमात्मस्वरूपात्मकस्यादित्यारी क्यन तत्रे धीपि शान्तमस्तीति श्रुत्यै किं तु तदमिथ्यैयं यीज कतारतम्यो
 यीज कर्त्तृत्वं कुरण कृति विरोधाः प्रतिबिंबितं सत् प्रातिबिंबी तं भूतमित्यर्थः अत्यादि तिनानेति चेत्यर्थः इह लोकागमयोः प्रातिबिंबितं दीश्वरत्वं स न
 मत्यादि तं च वदतीत्युत्तुर्ध्वः यथासु खस्य चेतन्यस्य च वस्तुतः कुरत्येकं स स्वरूपत्वे चैतत् कुरणपरिणामरूपोपाधि प्रीति विवता नुपाधिकोऽस
 त्रि नारा नाना त्वनारतम्यं य पद शरा ए वमैश्वर्यस्यापि स्वतो निरपेक्षत्वं कुरत्येकं स स्वरूपत्वे ससु स्युपाधि वरा साये क्षत्वा दिव्यं यदश उ प प न्ना इत्य
 र्थः तत्र माया प्रातिबिंबितमैश्वर्यं मन्त्रादि एतन्मते तस्य निविं विं न्वैतन्यस्यैश्वर्यात् न दैश्वर्यस्येति त व्यापे क्षत्वा त्क फलं निरुत्वा यो पाधि
 का मिसमिष्टं यत्तु मायिकं दितुं युपाधिकं हिरण्यगर्भा ये श्वर्यस्यैव तत्तिना शतारतम्योपाधिका मित्यमयेन पूर्वपक्षस्य चरमचरणार्थं विवक्तु
 ते मायानि विष्टकपुरिति ईश्वर बो धः स्वतो निरपेक्षैश्वर्यरूप बो धात्मा एव परमात्मा माया प्रातिबिंबितं स न स म स मी शित व्यपेक्ष्य निरुक्ते श्वर्य
 ग नु भवति एष एव परमात्मा बुद्धि प्रातिबिंबितं हिरण्यगर्भादिरूपः स न कृति पये मितं व्या न्प्रति कर्त्तारतम्या निवृत्ता दा चि कैश्वर्यं वा न स्यादित्यर्थः
 तर्हि निरुपाधिकं परमात्मस्वरूपात्मकैश्वर्यं तथा तस्या किं चिद्वक्तृत्वा दुप्युपाधिकं जीवे मा मुमरा य साक्षात् दशवर्गं दसाक्षात्कारवतो बुद्ध्या पु
 पाधि भेदे तस्य निविंबितं भावरहितस्य प्रातिबिंबितं तत्त्वात् साक्षात् योगात् तत्रिं वरूप निरुपाधिकं परमात्मभूतस्य तत्स्वरूपभूतं निरपेक्षैश्वर्यस्यापि का
 मा रत्वा रज्यरूपात्मका मत्वे सिद्धिरित्याह स म्य कृ त्तेति अर्थं न भिन्नमुल्लवत्ता भावे पिता दाम्येन विवक्ष्यत्वं नती कानि रासायनि विरोध इत्युक्तं

सूत्रमपि तद्विषयमेव तदेविध्यमुक्तमिति भावः इदानीं ने वमैश्वर्यवस्तुनि विभागवचः श्रुतिर्न इत्युक्तं विवक्ष्य च सुखादपि वैषम्यं पार्थक्यं कस्याह ए
श्वर्यवर्तनमिति न तावदिह लोके नित्यादिरूपेण द्विविधमैश्वर्यं प्रसिद्धं नापि वेदेषु मात्मनो नित्यानि व्युत्पत्तिविभागेने कृताने कृतवान् तत्तत्तयेन विरो
धनिषेधश्रुतिरुपाधिकविषयाक न्यस्यते न चैव सर्वेश्वरस्यादिनामाक्षरशायी श्रयमाणत्वात्तया प्रसादेवानां प्रथमः स भव भूव विश्वस्य कर्ता नुवत्तस्या
प्राज्ञो दिव इन्द्रो पृथिव्याः विवस्वतः स गमनं जनानां यमः स ज्ञानमिदं नित्यादिनामाक्षादेवोक्तं मिथ्यापि श्रयमाणत्वात्तया नित्यानि व्युत्पत्तिविभागेने कृताने कृतवान् तत्तत्तयेन विरो
धिकमिदं शीक्यमोक्षदशायां तदभिधायकार्यवादस्य श्रुत्यंतरविरोधादिनामाक्षरशायी श्रयमाणत्वात्तया प्रसादेवानां प्रथमः स भव भूव विश्वस्य कर्ता नुवत्तस्या
मैश्वर्यं निरंकुशं मे श्वर्यं नैति नेतीत्यादि श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं तस्यान्यतो प्राप्तिरपि नित्ये ध्यायोगात्तान् श्रुतिप्रामाण्यं तस्य निषेधश्च नैवाव्यं श्रुतेस्तत्परत्वाभावे
तस्यायक तायोगात् तस्यास्तत्त्वं त्वेवातद्विरोधादेव निषेधक श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं न च सिद्धे वस्तुनि विवक्ष्यो वतरनित्यं निषेधक श्रुतिस्तद्विरोधक विषयानि तदि
रोधाभावादेव श्रुतिस्तत्त्वं त्वेवातद्विरोधादेव निषेधक श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं न च सिद्धे वस्तुनि विवक्ष्यो वतरनित्यं निषेधक श्रुतिस्तद्विरोधक विषयानि तदि
विज्ञानमयकाशागतं प्रियमोदादिकं सुपासनाय मानं दमयावयवत्वेन प्रापयेतीत्यपि प्रियमेव शिर इत्यादि श्रुतिर्न तत्सरा तस्यास्तत्त्वं त्वेवातद्विरोधादेव निषेधक श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं
कामत्वसत्यसंकल्पत्वसंमदासत्तादि श्रुतिरपि व्यावहारिकेश्वरेऽनुमानावगतं सुपासनाय मानं दमयावयवत्वेन प्रापयेतीत्यपि प्रियमेव शिर इत्यादि श्रुतिर्न तत्सरा तस्यास्तत्त्वं त्वेवातद्विरोधादेव निषेधक श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं
हारिकेश्वरेऽनुमानावगतं सुपासनाय मानं दमयावयवत्वेन प्रापयेतीत्यपि प्रियमेव शिर इत्यादि श्रुतिर्न तत्सरा तस्यास्तत्त्वं त्वेवातद्विरोधादेव निषेधक श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं
चेधोपपत्तेर्न मुक्तवैश्वर्यं सिद्धिरित्यर्थः एष सर्वेश्वर इत्यादि श्रुतेः स एष नेति नेत्यानेति श्रुति सप्तमि व्याहारेण कवाक्यत्वात्तदपि तद्विषयः आवश्यक इत्या
ह तदन्विता ननु निषेधे च न न मोक्षे कीर्तनीयं पंकधं शालन्त्या या या नादित्यां काहयदयीति ननु क्वचिन्निषेधकसममि व्याहारे विनाप्येश्व
र्यपरमात्मनो निदिश्यते मया इदं सर्वं सृजत भीष्माद्यातः पवन इत्यादौ न कथं न वास्तवमित्यां कथं न वा कथानामपि निर्विशेषवस्तु परत्वं भाष्यकारोक्त
रात्यास्वीकार्यं अन्यथा तस्य बह्वृत्तिविरोधापरिहारादित्याशयेनाह स्वार्थमिति अपारवशमित्यर्थः इत्युक्तं तद्विरोधादि श्रुतिर्न तत्सरा तस्यास्तत्त्वं त्वेवातद्विरोधादेव निषेधक श्रुत्या न निवेष्टुं शक्यं
त्वेनाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तैरित्यधिकार एव इदं सर्वं सृजतेति वाक्यं स्वार्थं दृश्यं सत्मात्मनमप्रयोच्यते नैश्वर्यमब्रवीदित्याहुः तथा चैश्वर्यादस्य
गोण्यादुक्तान्त्वात् तत्र मत्र परत्वात्तदेव सृष्ट्यादिवाक्याभिप्रेतमिति भावः ननु स्ववाक्याव्यभिचारिगुणयोगमभिप्रेत्यान्यत्र गौणः शब्दः प्रसूयते स्वार्थं
यैतु ईश्वरशब्दवाच्येराजपुत्रादौ व्यभिचरतीत्याशं क्यमुख्यमैश्वर्यमीश्वरस्येवेति स एवैश्वरशब्दवाच्यः न च स्वार्थं त्रयमव्यभिचारीति तद्विषयगौ

एव योगे युक्तं निसृष्टं तमाहसिंहस्येति ननु परमात्मन्येवैश्वरशब्दो गौण इति भाष्यकारैरुक्तं तत्तर्कस एव तद्वाच्यः कथं वा तस्य स्वार्थं त्रयमित्यां का
विद्यादशायां तत्त्वबलैश्चैव लस्यैश्वर्यं निरंकुशमिति स एवैश्वरशब्दवाच्यः तद्वाक्यदेव च तस्य स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त
त्रापि तत्त्वयोगे पपत्तिरित्याह ऐश्वर्यवस्त्विति पूर्वपुरवः तत्र मस्विता दशायां स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त
स्तुपरिष्ठात्तमायोपाधिकं मुख्यमैश्वर्यं स्वीकृत्य तदस्य ज्ञानं तदभिरोक्त्यैव क्वचिन्निषेधकसममि व्याहारे विनाप्येश्व
इदानीं सर्वेश्वरश्रुतिसामर्थ्यात् स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति तत्रापि तत्त्वयोगे पपत्तिरित्याह ऐश्वर्यवस्त्विति पूर्वपुरवः तत्र मस्विता दशायां स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त
थासिंहत्वे व्यापकत्वात्सिंहशब्देनातुक्तमपिशोऽर्थं तदर्थेऽर्थसिध्यति तत्वायस्यैव प्रत्येयैव तस्य तदपारवशमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति तत्रापि तत्त्वयोगे पपत्तिरित्याह ऐश्वर्यवस्त्विति पूर्वपुरवः तत्र मस्विता दशायां स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त
विना सर्वेश्वरत्वायोगात्तु निवृत्त्यादेवैश्वरेऽनुपचरितस्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति तत्रापि तत्त्वयोगे पपत्तिरित्याह ऐश्वर्यवस्त्विति पूर्वपुरवः तत्र मस्विता दशायां स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त
त्वादिभिर्गकपारं त्रयांशैर्बुद्धिर्निवारयस्यादित्याशं क्य श्रुतार्थापत्तिगम्यं विना श्रुतार्थस्यैव निर्वर्तनात् श्रुतिमूलार्थापत्तेः श्रुति तुल्यत्वे श्रुत्यैव प्रापि
तमिति न्यायविस्मयं तथा च न हिरोधेयमुमानमुदेतुं नार्हतीत्याशयेनाह श्रुतार्थमिति मुख्यार्थमिति मुख्यार्थे शब्दस्य पादत्रिः सत्सामर्थ्यं न भ्यामि
त्यर्थः तदव्यवहितस्य तत्त्वत्वेन व्यवहार इष्टं नेनोपपादयति देवपदं त्रयं अत्रैश्वरश्रुतिलक्षितस्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति तत्रापि तत्त्वयोगे पपत्तिरित्याह ऐश्वर्यवस्त्विति पूर्वपुरवः तत्र मस्विता दशायां स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त
स्य सगुणत्वापत्तिरित्यपि इष्टं ननु सूत्रकार एव पराभिधानात्तु हिरोधितोऽस्यैव धाविपर्ययाविनिस्तृतेण जीवस्य स्वाभाविकमेवैश्वर्यमपि पाद
शायां देहाद्यभिमानवशाजिरोहितमीश्वरस्यानामुक्तावभिव्यज्यते तत्तर्कमुक्तं निर्विशेषत्वं मात्मन इति शीक्य सूत्रकाराभिप्राय प्रदर्शनेन परिहरति
ऐश्वर्यमिति अत्यशरीरिण इत्यादौ योज्यं यत्त्वोवादिनिर्वैधः तत्रैव प्रस्थाप्यते कृमकारेण भावात्पत्ती वस्यैश्वरशब्दोऽस्यैवैश्वर्यवशाद्वास्तवमे
नैव प्रथमं चैव स्यगीतिर्वाकायां विद्यमानस्याप्यैश्वर्यस्य तदभिरोहितत्वात्तु जीवस्य तद्विधिविवास्तवप्रपंचसदृशमित्यभ्युपगमवादेनोक्तं सूत्रकारेण
नैव सिद्धं तत्रातस्यानगोपि परस्येत्यादितोक्तं श्रुतिन्यायविरोधापागतानि रोधाभावादेर्निरूपकत्वाच्चैव तर्कविषयस्याभाविकेश्वर्यं किंचित्सूत्रोक्तमित्येतावता न वास्तवमे
श्वर्यमभ्युपेयं तस्य श्रुतिवस्तुतः प्रमाणत्वाभावात्प्रमाणपक्षितन्यायमात्रस्यैव कत्वाच्च न च जीवस्य स्वाभाविकेश्वर्यं किंचित्सूत्रोक्तमित्येतावता न वास्तवमे
वक्तुं न चैश्वरशब्दोऽजीवितेऽप्यर्थमस्तीति वाच्यं तस्यैवैवादिना दुर्निरूपकत्वाच्चैव तर्कविषयस्याभाविकेश्वर्यं किंचित्सूत्रोक्तमित्येतावता न वास्तवमे
भाविकेश्वर्यमार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति तत्रापि तत्त्वयोगे पपत्तिरित्याह ऐश्वर्यवस्त्विति पूर्वपुरवः तत्र मस्विता दशायां स्वार्थं त्रयमित्यस्यैव निरुपाधिकः तस्य गौणोऽर्थ इति त

हि

दमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहर्षुडरीकंवेदमहरोस्मिन्नेतराकाशानिप्रसुतदहर्षाकावास्पएवआत्माऽपहतपाप्माविरजोविमल्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपाक्षोऽसःसत्य
क्रामःसत्यसंकल्पइत्युक्तसत्यकामादिगुणानांरहदारण्यकेसवाएषमहानजआत्मायोयविज्ञानमयःप्राणेषुयएषोतहृदयआकाशस्मिन्नेतेसर्वस्यवशी
सर्वस्वेज्ञानइतिपरमात्मन्युक्तवशित्वादियुगानांचेतेरेतरत्रोपसंहारोवर्तितः।तत्रदहर्षउत्तरेभ्यइत्युक्तयायादहर्षकाशोब्रह्मवतथापिनविघस्युल्लव
सुविषयानचरहत्मानमनुविषयवर्जोहेतोश्चसत्यात्रकामादिकामादिगुणानामपिचेतवशवर्णन।एहदारण्यकेनूनतुर्ध्वविशेषायेवब्रह्मनिप्र
श्रोयकमात्रसएषनेतिनेसात्मेत्युपसंहाराच्चनद्विधात्रिगुणविषयानथाचभिन्नविधयोरुपसंहानामेतेषामुपासनंप्रमितिर्वनिप्रयोजनंनतेश्रोपसं
हतेःकामादिगुणैःसुखलब्धेहृदयरण्येनविवक्षितंमूत्रकारस्यएववशित्वादितिरूपसंहतेरिवश्रुतेरपिसुखलब्धेनविवक्षितमितिगम्यत
दृष्टायायेनाह।कामादीनि।उदीक्षमाणाःउत्तरीत्याविचारयेतोवयमित्यर्थः।तर्हिनेषामितरेतरत्रोपसंहारस्यकिंफलमित्याशीक्यवहृदारण्यकेसस्यका
मादिगुणोपसंहारस्यपरिशेषतस्तुतिमात्रंफलमितिनावदाह।दहर्षस्येति।महत्साक्षात्तुरुपाधपर्ववसाधितथापिवशित्वादियुगानांवस्तुतवबोध
प्रकरणेकतत्वाद्ब्रह्मविशेषकत्वमित्याशीक्यसूत्रकारेणवनेषासस्यकामादिगुणसमानयोगक्षेमत्वाभिधानादुपसंहानामिवश्रुतानामपिक्तावकत्वं
उक्तविधयास्वार्तौयलक्षकत्वंचोपेयतवस्तुस्वभावत्वंकेनापिप्रकारेणत्याशयवानाह।दहर्षउपसंहतेरिति।स्पष्टार्थन्यक्षराणि।ननुतस्यप्रकृ
तिलीनस्यमःपरःसमहेध्वइतिश्रुतावव्याकृतात्परस्यशुद्धस्यपरमेश्वरत्वाभिधानात्तस्यतद्वास्तवमित्याशीक्यवशित्वादिसंक्षिप्यपठितसर्वस्वश्वर
त्वस्येवात्रापिप्रत्यभिज्ञापमानत्वात्तस्यचपूर्वोक्तविधयास्वावकत्वादिसंक्षिप्यपठितसर्वस्वश्वरत्वस्येवात्रापिप्रत्यभिज्ञापमानत्वात्तस्यचपूर्वोक्तविधयास्वावकत्वादिसंक्षिप्यपठितसर्वस्वश्वर
नचीश्वरत्वंप्रतिवेदानेबहुशःश्रुतत्वादासवंस्वरूपमित्याशीक्यकारणत्वसाक्षित्वप्रतिबंधापरिहरति।कद्वयेनकारणत्वमपीति।कारणत्वस्यसपि
क्षत्वाभिरपेक्षामस्वरूपेनोदितनृद्यतस्याशीक्येश्वरत्वस्यापीतिव्यापेक्षत्वंतुल्यमित्याशयेनाह।इश्वरत्वविषयइति।इयंश्रुतिमुक्तिसिद्धा।सोक्षितायाः
साक्ष्यसापेक्षत्वात्तन्नपरमात्मस्वरूपत्वमित्यापिनशीकनीयमुक्तोत्तरत्वादिसाशयेनाह।नसंशयइति।इयंसाक्षितापिबिभोःपरमात्मनोतिरुपाधि
कैरूपमेवभवोदितिसेवीयः।साक्षित्वकारणत्वंकारणत्वंचब्रह्मणःश्रुत्याब्रह्मणःश्रुत्यानैवोक्तमितिचेयममारांक्षयतत्रमंत्रानुदाहरति।इकोदेव
इसादिना।ब्रह्मविष्णुमहिमेदितिसायेएकइत्युक्तं।तस्यजडत्वनिरासायेदेवइति।चेतेनस्वभावमिदंपदस्यर्थः।तस्यब्रह्मज्ञाद्विहरेवस्थितिरीकांनिरा
करोति।सर्वभूतेष्विति।तत्राबुपलभविरोधपरिहरति।रूढइति।तर्हिपरिहितत्वेनेत्याह।सर्वव्यापीति।तथाप्याकाशोदिवत्परात्करांकीवारयति।सर्व
भूतौतरास्तेति।तर्हिजीववत्कृत्वादिसंसारःस्यात्तेत्याह।कर्माध्यक्षःकर्मसुवधादिवापारेषुक्रियमाणेषुस्वर्पसंनिधित्वात्तत्राध्यक्षत्वेननुतद्वानित्यर्थः।

यैजतज्जन्यचेत्यर्थः।एवमंतःकरणरूपमेकंज्ञानमुक्तावस्थाधकमपरैसाक्षित्वमस्तीत्याहनिर्विशेषमिति।विषयकरणघनपेक्षमित्यर्थः।तस्येवाधिन
शित्वविशेषणइतिज्ञानेद्विधासिखत्विनिसंबंधः।तत्राद्यसापेक्षत्वात्तगमापायित्वाच्चनात्मनःस्वरूपंकिंनौपाधिकमलीकंचद्वितीयतुसदाभावाभिरपेक्ष
त्वाच्चपरमाधमस्वरूपमेवतस्यततोभेदेमानाभावात्ज्ञानोसुत्याचतुभवस्येतरविषयत्वादिसुभिप्रेत्याह।बोध्यगोचरमिति।ननुक्रुद्धितीयज्ञानेमानाभावा
मप्यतिज्ञाप्रवेशेणकद्वैविध्यादिसंक्षिप्यतीतिचेन।अहंकारतद्वर्जकामसंकल्पादीनांभारवाहिकप्रसयानोस्वप्नमोराज्यसुषुप्तीनीचस्वप्रकाशानिस
चेतन्यैविनास्वकालेप्रातिभासायोगात्तद्वर्जमानप्रवृत्तेरसकृन्निरस्तत्वात्स्वकालेप्रतिभासानेगीकारेचेतेषांकाळीतरेपूराप्रतीयोगात्तद्वानसाधकंनिसचेन
हनात्यर्थतइति।तेनपदद्वयेनस्फुटमेवेत्येनद्विहरीसुषुप्तिमधिकृत्ययत्तद्वैतन्नपरमपिप्रत्ययेतन्नयप्रमिन्नहिउत्तुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्युतेःविनाशि
त्वात्तनुतद्वितीयमस्तिगतोन्यद्विभक्तंमसरेणोदितिश्रुतिवाक्यंतदोदनेनपश्यतीतिमन्त्रतत्सर्वथाज्ञानाभावात्किंतुपश्यन्तेनन्नपश्यतीसनयागिरास्वप्रका
शस्वरूपज्ञानंप्रतिपादयदेवद्वैतविषयैर्इदियाद्यधीनंसविकल्पकज्ञानेतिषेधोक्तिरसास्वप्रकाशस्वरूपज्ञानसत्वेहेतुंवाहनहीति।इदुरात्मनःस्वरूप
भूतायादृष्टेर्दृष्टरहंकारस्यमादृष्टिःसाक्षिरूपातस्यावादृष्टेर्विपरिलोपोनविद्यतेऽविनाशित्वात्सर्वविनाशसाक्षित्वेनतदनर्हत्वादिसेवंनित्यदृष्टि
मुपपाद्यतदेतदृष्टिर्निषिद्धेत्युपपादयति।ननुतद्वितीयमस्तीत्यादिना।इयंचश्रुतिरुक्तार्थपरा।यत्तद्वैतंनजिज्ञासीसाधनंनरसंदर्भेस्वेवार्थस्या
भ्यासात्।ततश्चोक्तज्ञानद्वैविध्यादौविमर्शिनकार्येत्यर्थः।एवंज्ञानद्वयानंसप्रमाणकर्मगीकृत्यदार्ष्टान्तिकमप्राप्तिकत्वादनीगीकार्यमित्याहनेव
प्रतिज्ञातीसुखदृष्टांतादपिवेषम्यमुक्तंज्ञानधवत्सुखद्वैविध्यंप्राप्ताणिकृत्वादुपेयतइत्याह।एवंनवाइति।स्वरूपंवनवस्वात्कारैविध्यंरादिविषयज
नद्वैविध्यमुपेयं।नवाअरेपुत्राणांकाशायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकाशायपुत्राःप्रियाभवंतीत्यादिश्रुतिर्मानिसुखवशेषतयापुत्रादीनांप्रियत्वंदीनद
धीनमनिसुखंदर्शयति।एवंयोवेत्तमात्सुखंविज्ञानमानंयत्तुल्यएतस्येवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रासुखज्वीति।आनंदरूपममृतेयाद्विभागेआनंदं
लणोविद्यानित्यादिश्रुतिभिः।प्रशान्तमनसंस्तेनयो।नगिनीसुखमुत्तमंउपेतिशीतरजसंब्रह्मभूतमकम्भवं।सुखमात्यंतिकंयत्तुबुद्धिग्राह्यमतीदृशं।यत्त
ध्वोचापरैर्भाषमन्यतेनाधिकं।नतदसादिस्यमितिश्रुतिश्चानिस्यतिरितिशायाद्वितीयपूर्णब्रह्मस्वरूपसुखंचतात्पर्यंउददिती।आनंददायकप्रधानस्येति

नक्षत्रेष्ववस्तुमात्रं त्वेदेवैश्वर्यं तस्यापि न तुल्यमित्याशयेनाह। अथेष्टमिति। तर्हि त्रयमपि वस्तु रूपं सत्यं च भवति तस्याः शक्तिरत्रावदीश्वरे शितव्यं
योः परस्परं रापेक्षत्वेन तदावस्थितिः पृथक् तदन्तस्था र्ववस्तु स्वरूपत्वमप्युक्तमित्याशयेनाह। इति तव्यमिति। ईश्वरो न घटत इति संबन्धः ईश्वरत्वेन स
भवतीति यावत्। तद्वदीश्वरवदीश्वरव्य ईश्वर ईश्वरेण न घटते। द्वयोरप्यन्योन्या चीन निरूपणतया परस्परप्रेमापेक्षकत्वा उभयोरपि प्रमित्यनुपपत्ते
रुभयैर्भातिमात्रं सिद्धत्वादिनिर्वचनीयमित्यर्थः। एवमुक्तं तस्यापि उच्यते। एवंकारणत्वमपि सापेक्षत्वात् कार्यवत्कल्पितं तथा हि कारणस्य कार्यान्वितपूर्व
भावात् सात्कार्यत्वं च कारणान्वितपश्चाद्भावात् त्वेन परस्पररापेक्षत्वात् सूत्रेण भावयोरपि परस्पररापेक्षत्वादि स्यात्। कार्यवत्त्विति। कारणैतत्तथा
चतुर्थदपि तवस्तु स्वरूपमिति भावः। इदानीं साक्षि ताया अपि सापेक्षत्वात् न कल्पितत्वात् न वस्तु रूपत्वमित्यादि प्रेत्याह। साध्यवत्त्विति। एकैकं परिहृत्योभय
स्याप्यसंभवे फलितमाह तेनेति। परस्पररापेक्षत्वे फलितमाह न घटत इति। तदुभयैव वस्तुतो न घटते ततः कल्पितं तत्साक्षि त्वमपि वस्तु स्वरूपमिति च
साध्यवत्त्विति। न प्रमेयमिति। प्रमा रहितौ च न माह मेयाविति च शब्दार्थः। एवं प्रमायाः प्रमाणपेक्षत्वे तस्य च प्रमापेक्षत्वं मिति परस्पररापेक्षत्वा
त्सर्वमेतत्कल्पितमित्याशयेनाह। न प्रमाणेति। प्रमेव फलं। एवं कर्माधिकारक प्रेरकस्य कर्तृत्वात् कर्तुं शक्तिस्तत्र तस्य कर्मत्वात् तयोरपि परस्पररापेक्ष
त्वे एवं क्रियाकर्मकयोः क्रियातत्फलयोश्च परस्पररापेक्षत्वेन कल्पितत्वात् न सत्यत्वं मिति च। मिति प्रेत्याह कर्तृकर्मणि। क्रियाफलं कार्यं एवं सामान्यविरो
धयोरप्यनुक्तं तस्या वृत्तरूपयोः परस्पररापेक्षत्वात् मिति च। सामान्यमिति। तस्मात् सामान्यात् तद्विरोधस्तु च घटनोत्पत्ति उपपत्ति आ
स्तावत् परस्पररापेक्षं तन्मिथ्येति यदेवं चित्सापेक्षं तत्सर्वमाधिकं किमु परस्पररापेक्षं मित्याशयेनाह। यत्सापेक्षमिति। फलितं निगम्य मिति तस्मादिति। किं च किं
मिन्नयोरीश्वरे शितव्यं भावः उताभिन्नयोर्भिन्नानि न योर्वा नापः भिन्नस्यैश्वरस्य जातेः सहसंबंधानिरूपणेन तस्य तत्त्वरादि रूपेण शान्तनुपपत्तेः तदभेदप
रश्चसादिविरोधाच्च। न द्वितीयः अत्यंताभिन्नत्वे तदावत्तायोगादित्यभिप्रेत्य तृतीयपि पक्षे स्वतोऽभिन्नयोर्जातिवैश्वर्योर्भेदः किमोपाधिकं उत निरुपाधिकं
आद्ये पिसंक्षिप्तयोऽसत्यो वा सत्यत्वं पक्षे पि भेदस्योपाधिकत्वं किमभेदेना विरोधापोच्यते तस्य त्वाय नास्यः व्याघातादित्यभिप्रेत्या विरोधाभासोपपत्ति पक्षे
दूषयति प्रादत्रयेण अभिन्नतेत्यादिना। वस्तुतोऽभिन्ने वस्तुतो न सत्यस्योपाधिकं भेदस्योपाधिकं दर्शनात् तस्याप्यभेदेन विरोधोऽपरिहार्य इत्यर्थः। ओपाधिकं भे
दस्यासत्त्वपक्षे तदर्थेनेश्वरत्वे शितव्यादिभावस्यापि तत्तात्पत्येष्टपि निमित्तमभिप्रेत्य भेदस्यातोपाधिकत्वं पक्षे के सुनिक न्यायेनाभेदेन विरोधवदर्थेन योरे

यत्किं

कत्रासंभवमाह। विनेति। तं उपाधि। यदासोपाधिकस्यापि विरोधस्तदा भिन्नरूपाधिकस्य भेदस्याभेदेन विरोध इति वक्तव्यं ततोऽप्यपि पक्षे न सै भवतीत्य
र्थः। ननु स्वभावतः प्रीतिपि जलेऽनिसंबंधा दोऽसत्यमेव दृष्टं ततोपि दाहादि दर्शनात्। एवमोपाधिकभेदः सत्यः किं न स्यादित्यात्री क्य दृष्टं ता मी प्रतिपत्त्या
परिहरति। स्वभावत इति। सख्यं सामानाधिकरण्यं तत्रापि जलगताग्नौ दृष्टस्येव दाहादिहेतुत्वे सै भवति जलगतस्य त्वो दृष्टादौ शाना भावान्न तत्रो सो
च्छयोः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। तर्हि कथं जलगतयो दृष्टादि प्रतीतिः शैल्यं च न ऊर्ती किमिति न प्रतीयत इति तत्राह प्रमादिति। स्वत उच्छाप्रित्तिः स्वत उच्छाप्रित्तिः स्वत उच्छाप्रित्तिः स्वत उच्छाप्रित्तिः
धात्फटि कलो हिसादिव प्रमादेव जलादवो दृष्टादि प्रतीतिः तदीयस्यैव च फटिकस्यो क्त्वा वदुपाध्यासि भवदोषादप्रतिभासश्च घटने इतरथा जलगतो दृष्टो सो
यो रसमिविनाशयोः फटि प्रकारेण निरूपणत्रयोः प्रतिभासो न स्यातामिति भावः। ननु त्वन्मत्त इव भेदाभेदयोः साहचर्यं परस्परपेक्षितं किं न स्यादित्यात्री क्य म मने वा सवाभे
दे सत्यो भेदस्यानिर्वचनीयाधि घा प्रयुक्तत्वेन मिथ्याज्ञानयोः समसत्ता कसाभावेना विरोधात्वे को भ्रजत तदभावयोरिव साहित्यं घटते। एवं त्वन्मने प्यनिर्वचनीयमो
होपाधिको भेदः स्वाभाविकस्त्वभेदे जीवैश्वर्योरित्यध्याप्युपगमः तदो मिति बुद्धिः। यदितु मोहातिरिक्तस्योपाधिकं तो वास्तव इत्युपगमः स नै सं भवति सम
सगो कयोर्विरुद्धयोरे कत्रे कदा साहित्यायोगात् तदुक्तं को पा धेरे वा सै भवादि तदुक्तेनाह। न र वीति। शार्वर्तः तः अमोह तः मोहातिरेकेण रविशार्वरयोः साहित्यहेतु
पाधेरदर्शनादेवमाह तदभिन्ने वस्तुतो भेद घटक उपाधिः किं न स्यादित्यात्री क्येन स्या पिकुत्राव्य दर्शनात् समानयोगात् तत्त्वमाह यदि भवेदिति सोपि त्वदभिन्नेति।
मोहो पिकुत्राव्य दर्शनात् समानयोगात् तत्त्वमाह यदि भवेदिति सोपि त्वदभिन्नेति।
निद्राद्यै। एवं जागरिते पि न भौ नै न्य च द प्रादेशिकत्वादि वस्तुतोऽप्यति मोहादेव घटितमित्यभिप्रेत्याह किमपीति। एवमिच्छरे शितव्यं भेदस्याविषयत्वेन मिथ्याज्ञा
नदधीनेश्वरत्वादिकमपि तयो नित्येन निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युक्तं इदानीं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि कृतिभिर्जगत्कारणत्वं प्रतिपत्तेः कथं निर्विशेषत्वं मित्याश
क्य कारणत्वादेरपि वक्ष्यमाणदुर्निरूपत्वेनाविषयकत्वात् तत्त्वत्वेन तत्त्वत्वात् त्वत्त्वं कृत्स्न्ये करसीवत्त्वित्याह। एतच्चैति। तमेव हेतुं विवृणोति। कारणेति। तद्विरोधो प्रादानोपा
देयत्वादिरादपदार्थः। मायामात्रनिर्बधनत्वे हेतुसंभवादिनि। अस्य कारण कार्य तादेः वक्ष्यमाणरीत्या निरूपणवत्त्वत्वात् सत्त्वं तदो देवैति संबन्धः। तुरवधारणं तत्र कार्यता
या दुर्निरूपत्वात् निरूपितकारणतापितये निमग्नानोऽसत्तः सतो वा कार्यत्व मिति विकल्पप्रथमं दूषयति। असत्तः कार्यमित्याशयः सतो पिकायत्व मप्युक्तमित्यनेन
यं धन। कारणमुत्पत्तिरुत्पादनं वा तदप्रसिद्धे रित्यर्थः। न नृत्पनेः पूर्वमसतो पिकायस्या भावप्रतियोगित्वेनैव ध्यासुतादेर्विशेषतोऽभिन्नतत्त्वत्वात् सत्त्वं तदो देवैति संबन्धः। तुरवधारणं तत्र कार्यता
निःस्वरूपेऽसति धर्मभूतस्य स्वरूपात् तदस्य वा सतोऽभावप्रतियोगित्वस्या सै भवात् तस्याप्यसत्त्वं सतः कार्यस्य तेन विशेषेण विशेषवत्त्वं तस्याव ईतरथाव ध्यासुतो दे
रपितेन विशेषेण विशेषवत्त्वं तस्यादितरथाव ध्यासुतादेरपितेन विशेषेण विशेषवत्त्वं तस्याव ईतरथाव ध्यासुतो दे

वेदवाक्यो चारणनतदर्थ ज्ञानाधीनं किंतु पूर्वप्रमाणेन वेदार्थस्मरणमात्राधीनं केवलपाठकेषु तत्रादर्शनादेव ब्रह्मणोपितदर्थ ज्ञानं विद्यमानमपि तत्
 षावप्रयोजकमित्यर्थः। निसं सर्वकल्ये सुतदीयज्ञानवन्नत्र तस्य न लोप्यनुपपुक्त इत्याशयेनाह। अतिवचनमिति। अनादिनिधनामित्यावागुत्स्य सा
 यं भुवेत्यादिस्मृतिवचनमप्यर्थः। पुरुषनिर्वाणितत्वमात्रेण वेदस्य स्वतः प्रामाण्यात् प्रावेपरमनेपिन रदापनिरिति पूर्वमुक्तमिदानीमीमांसकं प्रतिनस्यहेतो
 र्द्विदियेषु मन्त्रिचरितत्वेनाभासत्वमभिप्रेत्येदियवदेव वेदस्यापि स्वतः प्रामाण्यं दुर्निवारमित्याह अपि चेति। अदृष्टं द्वागपुरुषकृता निश्रोत्रादीद्वियाणि शब्दा
 दिकृष्वस्वासाधारणविषयमन्यमानानवे सैयथास्यात्तथावगमयेतीति कार्यवशादेव दृष्टं तथा तदिष्टं च भवतां तत्तत्वेदस्यापि न्यास्वत एव प्रामा
 ण्योपपन्नं वेदीयचोपायोग इत्यर्थः। न दैक्षतवेदस्याप्रजायेयसो कामयनवहस्यामित्यादिभेदयोर्वीक्षणपूर्वकं ब्रह्मणो नाम सत्त्वित्वात् मा चक्षणात्मा
 नांतरापेक्षावेदस्यैव च पीतिमानं विने स एतत्तु पपत्तेरिति शक्यते अतिवचनमिति उदाहृतं अतिशुभानाधीनं स एतत्तु पपत्तेरिति शक्यते अतिवचनमिति उदाहृतं अतिशुभानाधीनं स एतत्तु पपत्तेरिति शक्यते
 हतमेवेति। तथापि तस्यानुपपत्त्यामानांतराधीनमीक्षणमित्युक्तं सात्त्विकं सन्नित्येव च शक्यं कर्तुं। कुतश्चेदिति। अतस्तस्य कार्यकरणं विधिते अं वधु
 क्ममोत्रमवागमनः मन्त्राणो ह्ये मनाः शुभ्रः असौ गोपु र्यपुरुष इत्यादिशास्त्राद्विषयः कार्यकारणसहितं प्रतिपत्ते मीनाधीनमीक्षणी तस्यास्य कर्मिया
 हसकलेति तर्हि तदैक्षते सादिक्रमिर्निगली वनास्यादित्याशयसाभासमायावन्तिरेव तत्रेव स एतत्तु पपत्तेरिति शक्यते अतिवचनमिति उदाहृतं अतिशुभानाधीनं स एतत्तु पपत्तेरिति शक्यते
 स्य बुध्यादिराहिसो के रिसाह चितिगतेति। मायावत्तत्त्वं सधर्मत्वं कथं मिति वीक्षाया माह चिति निकटेति। चित्सुध्यासादित्यर्थः। एव वेदस्य वृत्त
 अतिविश्वार्थगोचरमानांतराधीनत्वात् ब्रह्मणस्तदीयस्वरानुपूर्व्या दोस्ता तत्राभावाच्च निरपेक्षत्वापोरुपेयत्वाभ्या स्वत एव प्रमाणी वेद इति श्रुत्वा प
 रते मीमीस के तदसहमानस्मार्किकः प्रत्यवतिष्ठते ननु चेति। कर्त्तृचरणेन सिद्धं विरोधमस्यैव दृष्टं तत्रावधारय तज्जनकादिना स्वबुद्धिरचितं
 डिध्यादिपदं तत्रैकेति तदभिधायकं दृष्टं तत्राविवादपदं गोचरादिपदं केतचित्त्वात् सार्थं संकेतितं पदत्वात् डिध्यादिपदवदिति अनुमानेन सर्वप
 दार्थसंबंधस्य मानांतरापेक्षत्वं सिद्धौ तादृशपदसंदर्भात् कवेदस्यापि तदपेक्षादुर्वीरेनिकर्त्तृत्वं निरपेक्षता लक्षणं प्रामाण्यमित्यर्थः। काचित्कुदरीन
 मात्रेण कथमेतदनुमानमिति प्रसंगादित्याशयं चि चारादर्शनादिदमनुमानमुक्तं दृष्टं तेन कस्य न भवेदित्याह पूर्वमिदं दर्शनादिति। डिध्यादिपद
 र्थसंबंधस्यापि तु कलुषात्तु माने उपाधिः न वशाधन व्यापकता इदानीं व्यवहित्य माणगवादिपदार्थसंबंधस्यैवा नादिदं व्यवहारगे चरत्वेन तस्या
 नादिस्वात्। सर्गाद्यकाळीनोपि गवादिपदार्थसंबंधस्य व्यवहारस्ततः पूर्वकाळीने तसंबंधानुस्मृतिनिर्वधनः गवादिपदार्थसंबंधस्य व्यवहारत्वादिता

नीतततध्ववहारवादिस्सनुमानात्। ततः कुत युगस्यादौ वृत्तिरुक्तो महायज्ञाः। सर्वत्रो धतिमा रूभिः पुनराज्ञापते स्मरन् रस्यादिवचनात् स्वर्गादिभुवां हिरण्य
 गभीरीना मीधयनुगृहीतानां कल्पांतरीयपदार्थसंबंधानुसंधानोपपत्तेरन संबंधस्यानादित्वं मिश्रया न द्विरोधानस्य सर्गकालेपि कुत कस्य व कुमराक्य
 मित्याशयेनाह अनादिरुद्धेति। रुद्धं व्यवहारो लक्षणं लिङ्गं यस्य पदार्थसंबंधानादित्वानुमानस्य तत्तथोक्तं किं सर्वपदानां तदर्थेषु संबंधकर्तृ रिमानाभावा
 च्छेदोपसिद्धिः। तथा हि स न ता व प्रत्यक्षेण सिध्यति अनुमानात् इतरथा तद्विप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः। नाप्यनुमानेन तस्य सोपाधिकत्वेन दूषितत्वात् उपमा
 ने तु सादृश्यादिव्यवस्थितवस्तुविषयं तत्र न संकनीये नाप्यागमेन सर्वपदार्थसंबंधानां केनचित्संकेतितत्वं प्रतिपादकं वचनादर्शनात् तत्राप्यर्थापसृष्टे
 गादिना उपपत्त्यमाने वस्तुभावात्। इदानीं तनपदार्थसंबंधस्य व्यवहारस्यानादिरुद्धं व्यवहाराधीनतापाठपपादितत्वात् तस्माद्भावसाधकप्रमाणे चेकस्याप्य
 भावात्तस्मादोडुर्लभः। प्रत्युतभावसाधकमानर्पचकात्तदप्यरूपाभावमाना तदभावादेवेति निश्चीयत इत्याह। सत इति। भावस्यैवार्थः। सप्तमीति धारणा स्या
 र्था तेन मानर्पचकात्तदप्येतत्तत्राभावमानतदप्येतत्तद्विरोधः। तृतीया र्थे च तसिः। ननु रात्रौ विद्यमानान्यपि कानिचिद्वस्तूनि कथमपि नोपपन्नं नैव
 वेदिवसेपितारकादीनि तद्वस्तुतोपि संकेतयितुं पल्लोपपत्तेस्तावता कथं तदभावसिद्धिरित्याशयं दृष्टं ते पूर्वपश्चादोपलब्धेर्वेदिवसेपितु
 रिकादीनि तद्वस्तुतोपि भेन तदभावायोगात्तदप्येतत्तद्विरोधः। यकवशा देवतदनुपलब्धौ मुक्त इत्याह पुरोपन ० इति। एतच्च पश्चादुपलब्धोपलब्धौ।
 अनुपलब्धौ कश्चिदकारणं तत्प्रयोजकं मिति शक्यं तदुपलब्धिप्रतिबंधकमिति यावत्। किमपि दृष्टं दृष्टं सर्वपदसंकेतकर्तृद्विकल्पेन भावप्रमा
 णस्य कस्याप्यनुमानेन दगावमिश्रयोः वर्यभावीति स दृष्टं तमाह अर्थात्तेति। तस्यासंतातु पल्लवस्तुतः स मानर्पचकानुद्भवः। स एव तत्रेति पराश
 र्यते अदृष्टेति चेदः। तत्र रात्रौ अदर्शनस्य भूगा दर्शनस्य कारणं तदपराः अभवातिरेकप्रयोजका र्थितः संतलज्जि शासवो नहीति सर्वधर्माः किंचादो
 संकेतकर्त्री ता नितानि पदानि स्वमुखेनोच्चार्य आवाहिता गेयांत तदर्थं विशेषेषु स्वकृतसांकेतिकसंबंधोपापनीयः। ननु विनाशरीरमुच्चारण
 दिक्षं भवति न च संकेतकर्त्तृत्वादेव शरीरमपि तस्यानुमीयत इति वाच्यं तथापि तानाशरीरे मानाभावा दृष्टानुरोधेन तस्यैकमेव शरीरं भवत्येव
 नचे केन शरीरेण सर्वावधारणं भवति। अतीवोच्चनीचा सुगतिरिदं समुद्रादिभिर्दुर्गमासु मुगपक्रमेण वा कश्चिद्गुणले अगच्छात् तद्वे
 रावासितः स्वकृतसांकेतिकसंबंधं कथं ग्राहयेत् तदग्रहे च ते योशाब्दव्यवहारो न स्यादित्यभिप्रेत्याह। विषमिति। न व दृष्टं तानुमितस्य न वसा
 म्यमभिप्रेत्येव न वक्तुं। किंचलोके संकेतयिता अत्यन्यथा शब्दो नरे क्विदर्थं निदिध्यायं डिध्यादिन व्यवहर्तव्य इति संकेतं कुरुते सर्गाद्यकाळीनानां जनं

नां तु सन्धय कल्याणामेकत्रापि पदे बुद्ध्याभावात् न प्रतिपदीतरेणार्थविशेषनिर्देशायोगात् शब्दे तस्मिन् पदविशेषस्य संकेतोऽभावो यावत्
तु भित्तिरभ्युपगम्यते। जगत्सुखसर्गाद्यकारेणैव। ईकं आनुमानिकं ईश्वरः न च बुद्ध्याभावात् प्रतिगोघटादिकर्मगुण्यादिव्यापारविशेषरूपातिन
येन निदिश्यतत्र गवादिपदानां संकेतमाह धिष्यतीत्यर्थः। ईश्वर इति शंका मनुष्यापवदति। अतिनयेनेत्यादिना। हि राब्दस्य चित्तहेतुमाह नहीति। गवादे
नानाविधावयवगुणक्रियासामान्यादिभिः संकीर्णत्वादिनयेनाप्यवतरति धारणा योगात् गवादिपदानां मध्यविशेषसंबन्धो दुर्बो धः। शब्दार्थ
विशेषयोरुपस्थितावपितपोर्वच्यवाचकभावरूपसंबन्धविशेषो दुर्बो धः। तन्निरूपकाभावादिनिर्भावः। किंच राब्दावगते वस्तुनि राब्दसंकेतस्य
परस्परश्रियापातेन ग्रहीतुमशक्यत्वाभावात्तरा। धिगतेर्धेतुमहोवक्तव्यः। तत्र धर्मधर्मधर्मस्वर्गनिरपदेवतादिपदार्थानां गानांतरा योग्यत्वात्ने पुर्णके
तग्रहसंज्ञानेपां पदानां बोधकर्तृत्वादिह्यह अपि च नोकि केति। स्पष्टार्थान्यधराणि। किंच संकेताधीन व्यवहारस्य तत्कर्तृस्मरणव्यापकं
इह गवादिशब्दार्थसंबन्धव्यवहारहेतुतदभावात् न पसंकेताधीन इत्याह अपि च कर्तुरिति। तस्य व्यापकत्वं विपक्षबाधकप्रदरीतेनोपपा
दयति। न खल्विति। संकेतकर्तृत्वात्प्रत्यक्षस्मरणं तदधीन व्यवहारस्य तत्कर्तृस्मरणव्यापकमूलं इतरथा प्रतारकादिकृतत्वात् कया तदधीन व्यवहा
रेन स्यादित्यर्थः। उक्तं व्याप्तिमुदाहरणं निष्कर्षादयति। न खल्विति। पालिनिकृता सी शब्दश्चिद्वैजिज्ञासा पि गलकृता श्रीश्रीमत्प्राधान्येन नुका
र्मलिंगकानुमानादेव स्वतः सर्वशः सर्वशक्तिरीश्वरः सिध्यति स एव स्वयं कायवृहत्कृतो न मम ध्यातव्यः। इह गवां प्राप्य स्वप्रयुक्तपदेभ्यः स्वकृतसं
केतानुसारिण व्यवहरति स्म तत्कालीना स्वबुद्ध्या नाना स्तव्यवहारदरीना देवतस्मिन् प्रवर्तकत्वा न मनुष्याय तद्विषयेषु व्यवहृत्य माण वस्तुषु सामा
न्यतो विशेषतः श्रवापोदापाभ्यां पदसंबन्धे श्रवा स्वयमप्युपनिषत्तव्यवहारतोऽप्येव्यपित व्यवहारं प्रवर्तयतीति कल्पयतोऽपि नाना संकेतकर्तृ
रनुस्मरणमिहाप्यजीविनां निराकुर्वन् प्रकृते निगम्यते। न पदपदार्थेति। इह मन्त्रा कृतं तावत् कार्यलिंगकानुमानात् सर्वशसिद्धिः पक्षीकृतो कुरादिमा
त्रगोचरज्ञानतस्तत्सिद्धावपित स्वसर्वगोचरज्ञानासिद्धिः। क्षितिगिरिसागरादीनां कार्यत्वे मेवा सिद्धि कृतस्तत्कर्तृसिद्धिर्न चेतोसावयत्वेन कार्यत्वं मनुनी
यत इति वाच्यं। अत्र व्यवहारधर्मरूपसावयत्वं तस्याप्यसिद्धिः। नापि मध्यमपरिमाणत्वेन कार्यत्वे लिंगे प्रहृत्येवा प्रयोक्तव्यत्वेन तु अकुरादिकार्यो नु मिते शा
ने लाघवादेर्कर्मव्यवस्थित्यर्थः। अत्र विनाशकाभावात्सर्वगोचरसिध्यतीति न द्वयः सर्वज्ञत्वे सिद्धिरिति चेन्न। लाघवादेव कृतिमात्रवतः स्तत्कर्तृत्वं सर्वज्ञ
तमोचरज्ञानस्यैवासिद्धिप्रसंगात् न च ज्ञानेनैव पारिप्रत्येकारणत्वेन सिद्धौ तयोर्नित्यत्वं सर्वव्यप्यत्वात् स्वरूपिता च वादिता सिद्धिर्नित्यकृत्याभियस्य सर्व

इह माण्यपात इत्यादीं वृत्तमनस्य निरसिष्यमाणत्वादस्माभिर्वैदिकैरुपेयत्वे हेतुका स्वतः प्रमाणत्वे वदेदस्यास्थीयते सानन सौरुपेयत्वेन च तद्व्या
ह न हि खल्विति। ननु सूत्रकारेणैव शास्त्राख्येणः शास्त्रयोनिताभिधानादस्य तत्कार्यत्वं परिहाय भित्तिरां कृतं हि परतः प्राणाल्यापाताद्विशेषिकादिमनत्रवे
राः स्यान्नेत्याहुः कलमुगिति। तन्मते वदेवावपरचना मूलभूतं प्रमाणानिरूपणा न दधिनी गीक्रियत इत्यादीं कृतं हि वेदाप्राणाल्यापत्तेर्लोकायतादिमनत्रवे
राः स्यादित्याह सुरगुरुमतमिति। इह स्य तिनाराजिपुत्राणां विमोहनाय कामशास्त्रस्य रचितत्वात् सुरगुरुमतमित्युक्तं। न मरुपात्मकप्रपंचस्य बुद्धका
र्यत्वे वदेदस्य सौरुपेयत्वं चोर्ध्वमिति। इतीति। तर्हि वेदस्य बुद्धकार्यत्वे वसुजगत् इत्यादीं कृतं दत्तं प्रतिपाद्योर्ध्वमिति लापातात्सर्गप्रत्ययान्तस्यादि
साशयेनाह न चेदिति। यदि मरुषनिर्वर्तितत्वात् तत्र वेदस्य सौरुपेयत्वं न दृष्टं। तत्रां प्राभाकराणां चतुल्यतत्त्वं दस्मन्मते दोषत्वेन बोद्धव्यं नीयमिति परि
हरति। ननु सदस्यमिति। न चित्तिनिश्चये अनादिपदसं दर्भस्य वेदत्वीगीकारात्मीनी सक्रमते न स्यैषु रुषनिर्वर्तितत्वं तुल्यमित्या शंकाह अवगतीति। एकस्या
ने कस्य वावर्णमात्रस्य पदत्वा योगात् वाचकत्वेनैव पदत्वं वर्णनात् तच्च क्रमविशेषवहेतुविशेषेषु बुद्ध्यानि कालेऽवगम्यते तत्र श्रुतं विरोधपदितत्वात्सद
त्वस्य वर्णनो नित्यविभूतोऽस्य तत्क्रमापेक्षा न प्रत्येकवर्णानुभवगत क्रमारोपवतीतेषां पदसंबन्धव्यवहारोपस्य चानित्यतया पुरुषनिर्वर्तितत्वात्तद्विहितं
पदमपि तत्वेति तदनामनादितेत्यर्थः। किंच पदसं दर्भमात्रस्यावेदत्वात् क्रमविशेषवत्सदसं दर्भस्यैव वेदत्वं वर्णनं च मीमांसकमते पदेषु
स्वतः क्रमोक्तिनेन प्रत्येकपदगोचरधीनतनियत क्रमारोपगते वपदानां वेदत्वेन वेदस्य नित्यत्वं पदे ध्यानुपूर्वी विरोधारोपस्यानित्यत्वात्तद्विहितं वेद
स्यापि तद्वर्णमात्रात्तदधीना प्राणाल्यापत्तिरिहाय स्यादित्याह। अवगतिगतमिति। पदावगतिगतमित्यर्थः। पूर्वोपरत्वं प्रतिनियमनियतपूर्वोपरीभावात् इयं
प्रतिभासमाना। वेदराशेः पदसं दर्भस्य उक्तविध्यावेदस्यानित्यत्वे पितृप्रमेयधर्माधर्मादिगोचरमानांतरा पक्षत्वात् स्वगतानुपूर्वी पुरुषत्वात्त्या
भावात्ज्ञानपक्षत्वं अपोरुपेयत्वं चेति तस्मात्प्राणस्य स्वतः स्वासिद्धिः। उक्तं च मतं तः प्रतिषेध्यानः पुरुषाणां स्वतः त्रते साशयेनां कृते पुरुषमतीति। कार्य
संगतमिहाह। सदृशमिदमिति। इदानीं विध्यादशायां सदृशमित्येतदेवोपपादयति। नहीति। वेदविशालुसिद्धिरिति संबन्धः। बुद्ध्या इति धर्मवर्गी पक्षी
वादिनीये बुद्ध्यापत्तिपूर्वेति याजनीये। तदनिष्टत्वस्य वादिप्रतिवादिप्रसिद्धत्वेति पातद्वयार्थः। बुद्ध्या सर्वज्ञतया वेदार्थमिदं तत्तुगा वेदस्यैः कथं
तमिति पूर्वानि भवेदित्यादीं कृतं अनेन स्तत्त्वावप्रयोजकत्वात् सानतत्पूर्विके सत्रे दृष्टान्तमाह निगदितुरिति। यथा कस्यचिद्वेदार्थमिदं स्यात्पुपाभ्यास्य

इति। तस्मादित्याद्येयं। किंच समन्वयाध्याय एव सकल वेदां तानाम द्वितीयाखंडे कस्मै ब्रह्मणि तास्य स्य न्यायतः प्रतिपादनात् तद्विद्वद्वाक्यं सद्यत्वादि कृतं तत्र
नवां कनीयमित्याह। अनेनेति। रूपांतरं चेत्तन मचेत्तन च। ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनियं तत्त्वादि प्रतिपादकभेदः अतिविरोधाच्च परीत्य किं नस्यादित्यां कृतं चेत्तद्वे
हेतुं तावत् सारं नेदश्रुतिरिति। अरूपवदेवहितप्रधानत्वादिति सूत्रकारेणैवाभेदश्रुतीनां तत्परत्वेन नेदश्रुतीनां तत्परत्वेन निश्चितत्वादेदस्यान्यतः सिद्धं
त्वादपुरुषार्थत्वात् नितितत्वात् तत्रोपक्रमादि तास्य र्थलिंगाभावाच्च तत्त्वुत्तरतस्तरे सुधः। कल्पितग्राह्यतत्परेति। तद्विधोपरः शब्दार्थ इति न्यायेन तत्परश्रुतेरन्यथा
नयनायोगात् नदिरुद्धा तत्परतया दुर्बला भेदश्रुतिरेव न क्षणया प्रशंसायै कल्पनीयेत्यर्थः। किंचाभेदश्रुतेः स्वार्थपरत्वेन प्रधानत्वात् नसीति धियति न
नेदश्रुतिस्तदुक्तं भूतान्तं द्वाधिका किंतु तदुक्तं तया सानेत्येति वक्तुं दृष्टांतं तावदाह न सार्थवादा इति। तर्हि तेषां निराकरणं तत्तदपि नेसाह किं त्विसादिना। प्रधा
नानुमुक्तं विधेयप्रतीकारूपं। प्रधानविरोधार्थवादे एवनास्ति यो दृष्टांतो भवेदित्याशं कृतमुदाहृत्य तत्रोक्तमर्थं दर्शयति यथाहीति। अर्थात् यत्वाग्वाग्नुह्यात्
बीधु कयवाग्वाग्वा तयास्यात्पश्चत्तहि तस्मिन् रण्णात्त्यनेन प्राणिहिंसा रहिततया उरुण्णत्वादिद्वयकोपि होमः प्रशस्त इत्युक्त्वा अतो खत्वा ६७ रगाहुतिर्वै
जर्तिलाश्वगवीधुकाश्वेति तस्मिंश्च पूर्वकनशाधिरैराहुती स्मजाधिरविशिष्टा भविधाना तत्परतयेदसर्वं नेकं वाक्यं तत्र मय्यर्थादगतजर्तिलादिद्वयविधे
यस्या नराप्रपन्नवाक्यविहितां ज्ञाधीरस्य विकल्पापत्त्या तद्विधेयसंकोचस्या तदमुनी गुणानुरोधेन प्रधानसंकोचो चायोगात् तस्मात्सर्वदोषराहततया प्राप्ती
रहोमः प्रशस्त इत्येवं तत्त्वुत्तरं तस्मिंश्च तस्मात्तदर्थवादे लक्षणया बोधयतीत्यर्थः। उक्तं दृष्टांते प्रधानानुरोधेनानुवादस्यान्यथा नयने सतीहाप्येदं तत्त्वुत्तरं प्रकरणे पश्चा
नस्तथादिवाच्यार्थवादे पि प्रधानविरोधाय लक्षणया ब्रह्म प्रतीसा परोने यदस्याह। एवं सतीति। गो लं गुण कीर्तनपरी। स्तावकमिति यावत्। प्रकाशं तरेण तद्विरोध
ग्राह। यदि वेति। परस्य भावाया न तत्परतयेदवादि सन्मुख्य मस्त्वित्यर्थः। सत्त्वादिवाक्यं हीरो माया मिदुरुक्तं यत्तदस्यादिना समन्वित्याहारमापिकं सत्त्वा
दिवाच्यमिति धेयसमर्पणेन निषेधवाक्येन भूतमिति तदीयं सुख्यार्थस्वीकारे पि न वाक्यवादे तद्विरोधिता तस्यैव। चतुर्थं चरणार्थं नेवादिशयति। नेदश्रुति
रिति। सत्त्वादिवाक्यस्य मायिकहेतवे धेयत्वे कथं तत्त्वावेदनरूपं प्राप्ताप्यं तदभावे वाक्यं तत्त्वावेदकं ब्रह्म वाक्येनेकवाक्येनेत्यादी कृतमिति प्रयोजने स्वार्थतास्य या
भावा निषेधसमर्पणेन निषेधवाक्ये कृताच्चेरेण तात्त्विकाद्युपलक्षणं तत्र तत्त्वावेदनं प्राप्ताप्योपपत्तिरित्याशयेनाह अतस्तेति। किं त्वेवै प्रणाद्या सत्त्वादिवा
क्यस्या द्वितीयब्रह्मणि तास्यै कल्प्यते साक्षात्स्वार्थ एव तत्किं नस्यादित्यां कृतं थासति रोधि विरोधः स्यात् संचान्याप्यः न प्रधानानुरोधेन तत्स्थिते रित्यभि
प्रेत्याह तत्परवाक्येति। आयाति आपतेत्। नेदश्रुते रभे दश्रुति वदुपक्रमोपसंहारै कुरुपादि लिंगाभावा तस्याः सत्त्वरत्वं निर्णीतं अतस्त्वरश्रुति विरोधान् तत्परश्रु

इत्यादिसिद्धिरिति वाच्यं। तथा सति। तारीरे इत्यादेव रपि प्रत्येकं कारणत्वेन सिद्धौ तस्यापि नित्यत्वादि प्रतीगात् तस्याप्यंगीकारे च न। हवै सत्रधीरस्य सतः प्रियाप्रिययो रूपहतिरस्तीति
श्रुतेभ्यो मायतनस्येव शरीरात्। अतस्त्वं ईश्वरस्य संसारोपरिहायः स्यात्। न तस्य कार्यकरणं च विधत्ते अकापमब्रह्मणि व्यादि श्रुतिविरोधाच्च नेश्वरस्य वास्तवशरीरापंगीकारक
तुं शक्यः शरीरादेमात्वावच्छेदना नित्यत्वावधारणत्र द्विरोधानि सूरारीरा च घनुमानमत्राक्यमिति चेत्तर्हि शानेष्वाकृतीनामपिलाघवेन ज्ञानत्वा घवच्छेदेना नित्यत्वाव
धारणात् तद्विरोधा नित्यं सत्त्वं मय्यनुमानाद दुर्लभमिति कुतः सर्वज्ञत्वादिसिद्धिः। सुप्रसक्तुद्वयार्थेन सत्त्वा कल्यांतरीयशब्दार्थसंबंधव्यवहारप्रवर्तकेषु हि र
एषगतीदिषु श्रुतिस्तस्या च वगते ब्रह्मसत्त्वेनेश्वरस्य कायवृत्तादिकल्पनया तत्परत्वेन कल्पनमुच्चितं तत्त्वुत्तरं पितुर्गरीत्या कल्यांतरीयशब्दार्थसंबंधव्यवहारप्रवर्तक
त्वमेवे श्वरस्य कल्पनां नो पूर्वसंकेतादिकरणमधिकल्पना गौरवापातात्। तस्मात्सर्वपदार्थसंबंधसंकेतकर्तारिमानाभावात् नो ग्राह्यत्वादेव तदनुपगम इति। आनुमानिके
गमात्त्वार्थानि राकरणमित्याशं कास्माभिः कृतस्य सत्त्वादिना देकरस्य परमात्मनः शास्त्रवशात्मायया विचित्रजगदभिव्यक्तिहेतुर्हीगीकारात् नेमानां तरेणार्थमुपलभ्य
करचितत्वाभावादेदस्यावोरुषेयतया स्वतः प्राप्ताप्यसिद्धिरित्याशयेनाह अपि विनि। वैदिकश्रुतौ वाक्यं न सातिगशासकत्वेदिता नु प्रविदेकरसश्च तस्मादि ति व
यहः। तस्यावपवित्प्रख्यापनायान कर्तुं दुर्लभमिति चेत्तुर्लभं। तस्य सर्वज्ञत्वादि यद्यपि श्रुत्यादिसिद्धमस्ति तथापि वेदाव्यवहारे न दप्रयोजकमिव मतिपूर्वमित्यु
क्तं। तत्पूर्वकं रचनामनुमिति रिति विपरिणतानुवर्गः। इदानीं तदुक्तं तान्माह। च च नमि त्यादिना। अतिशिरसा मिति वेदना तस्योपलक्षणी। वैदिकवचसा भिव्युप
क्रमत्वात् इव शब्देति योजनीयः तथाप्य सर्वज्ञमिति पूर्वकलमायाया तिरतया न सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरित्याशं कृतं तदर्थस्य भूतमविध्यदादिकुपस्यापरिमितस्य धर्मापंगीदि
रूपस्य सच सतः सर्वज्ञत्वं विनामानां तरे शानुभवात्वात् तदधीनजीवधी पूर्वकरचनायावेदवाधा द्वाकमत्तहेतोः पक्षधर्मात्वात् तत्स्वतः सर्वज्ञ एव वेदरचना कर्तृत्वेना
सिध्यतीत्याह न च प्रादुरोति। इति हेतोरस्य तदप्रकारचनस्यापि वेदस्यानादित्वसंभवात् कर्तृत्वापेक्षेव नैत्याशं कृतं प्रणीतत्वाभावे तदप्राप्ताप्यशंकाया दुर्निवारत्वात् तस्मात्प्रा
याप्रशये तत्त्ववक्तव्यमिति प्रत्याह वैदिकेति। वैदिकवाक्यरचना सामर्थ्यव्यतिरेकः सर्वज्ञादिकुपस्य श्वरोनुमीयत इत्यर्थः। इष्टमिति उदमश्रुतिरिति। अनुमिति च ज्ञान
त्वादिकं साधयितुं मलमि त्यादिकल्पनयेत्यर्थः। वेदस्यापोरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधे दश्रुतुमानं स्वयमेवोपमाणां सद्देवो रूषेयत्वादिना साधयितुं मलमि त्याह म
हीति। काशे श्रुतिर्बैदस्यापोरुषेयत्वप्रतिपादिकेति वीश्यामाह ब्रह्मणि। वेद इत्यर्थः। परमेश्वी ब्रह्मण इति पूर्ववाक्ये हि रण्यार्थस्यापि वेददेवविपाप्राप्तिरिति मतिप्राये
दस्यापि लौकिकवाक्यवशा नो ग्राधीनत्वोक्तमिति सायब्रह्मस्वार्थं पुनर्कृतं विद्वन्मिति श्रुतिः स्य एतेन वेदापोरुषेयत्वमाह तत्त्वाव्यमहो भूतस्य। अतिधसितमेतच्च

धर्मवययोग्यार्थसिद्धेस्तदर्थो धर्मावांतरवाक्यपेक्षमात्राणां तादृशा धर्मस्थितेर्न वांतरवाक्यवेपथ्वमित्यभिप्रेत्य द्वावगौप्यार्थनिर्दिशति तत्तु
दिनितयोरपि परस्परं भेदे वाक्यार्थतुल्यमर्थमत्रा युक्तितस्तदभेदसंभावयति प्रत्यक्षमिति अद्वितीयवत्प्रमाणः सर्वाधिकारतया सर्वान्तरा
नात्वं पदसमर्थितं प्रत्यक्षं सर्वान्तरसाक्षितं चेत्यात्मकं न घटते सर्वान्तरा बहिर्भूतस्य सर्वान्तरत्वायोगात् एवैतत्पदसमर्थितं प्रमाणद्वितीयं बहिर्भूतप्रमाणभेदे
विना न घटते इति युक्तितः जावन्निभा वपि सभाविता वित्यर्थः न च वांतरवाक्यसिद्धयोः प्रसंगाद्वितीययोग्यकयुक्त्या भेदनिश्चयसंभवात् किमहावाक्ये रित्याशौ
क्यसुक्तैः संभावनापीहेतुतया प्रमाणतुयाहकत्वात्वेन स्वतो निर्विचिकित्सपीहेतुत्वायोगात् तज्जनितधियस्तदभेदगोचरत्वेपि प्रमाणजन्यतया परोक्षत्वा
त्तदविधानिदं प्रमाणं स्वसमत्वाच्च न निर्वर्तकनिर्विचिकित्सापरोक्षत्वाहेतुभूतमहावाक्यानिर्भवति तन्मर्थवतीत्याशयेन यौक्तिकप्रतीतिगोवाक्यजातुभव
स्य विशेषमाह तर्कप्रतीति तत्प्रतीतिविविते परोक्षवत्तस्मिन् स्वाकारार्थकं तत्स्फुरति तत्परोक्षवदनावृतमित्यर्थः भेदो विशेषः नन्वेकमेव सुदं वस्तु पद
र्थज्ञाने यौक्तिकज्ञाने वा कजज्ञाने च प्रतिविंबितं तत्स्फुरति चेत्तत्स्फुटत्वात्स्फुटत्वं विशेषः कुतस्माद्रीक्य तदभिधीयते ज्ञानेषु योग्यता रूपस्वाभाव्यात् गार
तम्यनिर्बंधनः स इति दृष्टं तमाह अथमेति दपि एते सुद्विधे मल्यं क्रमतः व्यवस्था तः तद्विद्वान्न न वत् तत्त्वमासुतत्वं इह आसुतु ननु शोधितयोस्तत्त्वमर्थ
योः परस्परवेबक्षणमिगेनाभेदानुमानसंभवात् तस्य प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वात् किमहावाक्येनेत्यत आह एकदेशेति चर्चितः यस्तस्य व्याप्यविशिष्ट
रूपेकदेशादानीं घातकविशिष्टेकदेशांतरं सर्वज्ञानुमितुते तदुक्तं वा वरस्वाभिना एकदेशादानीं देकदेशांतरे बुद्धिरनुमानमिति तत्त्वतः धर्मस्य प
क्षीभूतस्य परोक्षत्वेन तदीक्षारोप्य घातानुमिते रपि तद्विशेषणाभेदगोचरायाः परोक्षत्वेन तदपरोक्षानुभवत्वाभावात् तत्त्वतः तदविद्या च निवृत्ते स्तन्नि
वर्तकारं वदं वस्तुसाक्षात्काराय तत्त्वमादिवाक्यमर्थवदित्यर्थः एवमहावाक्यानां मर्थवत्त्वेनिरूप्य पदार्थशोधनप्रकारेण सुपसंहरति एवैवादिता वा
क्ये निर्दिष्टे निहिते च निश्चिते न्यायादिमन्त्रां गिरित्युत्तरं क्षिप्रं तृतीयपदार्थं प्रपद्यितुं तत्राश्रयानुमतिं ददाति बोद्धव्यमिति यच्च दसाधुका काथी य
च्च पिष्टतस्य त्वादिजिरासेनाद्वयं वस्तु तस्य दत्तध्वनिरूपि तत्त्वं पदलक्ष्यमपि सर्वोपपन्नवहितविज्ञानरूपं प्रत्यक्षात् त्रित्युक्तं तत्पापितुभयवाच
कपदानां नानाशाखागतानां क्रुत्रोपसंहारेण तद्व्येयज्ञानिद्वारिणं विना भेदरूपे वाक्यार्थं सर्वतो निर्विचिकित्सानुभवायोगात् तत्त्वमादिवाक्यानां दृष्टान्तु
भवा मल्लकृतपदार्थवान्वक्याते यत्राबुभुसया शिष्यप्रश्नवतारमिति बुध्वा तत्त्वमित्यादिना प्रातिपत्तिस्ततः वगते भूपः कथं प्रश्न इत्यादि कृतद्विजसका

नि विरोधान्न पराश्रितिर्भोगेपि निमित्तं इत्याशयेन विनानि निमित्तमित्युक्तं एवमैतत्प्रकरणगतभेदश्चेत्तत्सुखतया मायिकदेतविषयत्वेन तदविरोधं तत्सुखतश्चेत्तत्पपा
पोपासनाप्रकरणगतभेदश्चेत्तत्सुखतया तत्त्वतः कर्मकांडवन्मायिकविषयत्वे वदन्तद्विशेषोपि ते तन्मिप्रत्याहयदपीति उपासनाप्रकरणं पठितमप्युपासनाविधायनोम
यः प्राणशरीरः सर्वकर्मासर्वं धः सर्वसंसारिणोपास्यसमर्थेणाज्ञाक्यमुपासि विधिपरं न वस्तु परं उपासने च वाच्यं हेतुमुपासीते साराविचारोपितोपास्यरूपमाय
मायुपयत इति निर्गुणकृतिबलादुपेयमिति नतनोवलुतः सविशेषत्वमित्यर्थः ननु सगुणवाक्यबलानिर्गुणवाक्यमेव प्रतीसापरतया प्राकृतगुणभावविषयनया वा
न्यथानीयतामित्याशंकासगुणवाक्यानामुक्तविधयान्यपरत्वेन दोषव्याप्तिर्भूतवाक्यानां स्वार्थपराणां प्रबलत्वात् तदुद्बलानुरोधेन प्रबलस्यान्यथानयनं न कस्यापि
संमतमित्याह न खद्विति निमित्ततो बलादिमिसं धः न तावन्निर्गुणवाक्यं बलप्रतीसापरतया नेतुं शक्यं सर्वगुणनिधेन स्तोत्रापरपद्याप्रतीसायाः कुतुमत्राकलाव
सुतः सगुणस्य गुणप्रतिषेधेन दयाएव प्रतीतेः अनायितत्वाकृतगुणभावपरमिति वक्तुं शक्यं सर्वगुणानां प्राकृतेत्वेन विशेषणयोगात् न च सर्वगं धः सर्वसं
सारिचनेरप्राकृतगुणसिद्धेर्विशेषणपपत्तिरिति वाच्यं तत्रगुणानामप्राकृतत्वात् प्रतीतेः एधि व्यादिगतं गंधादिभिरिव तत्कारणबलः सर्वगं धादिभ्यो
पासि विधिसंभवे तदतिरिक्ता प्राकृतगुणकल्पनायोगाच्च इतरथा सर्वशब्दात्तत्रा प्राकृतगुणं धादिभिरिव तत्कारणबलं निर्गुणं चेत्यादिवाक्यमन्यथानेनु
मत्राक्यं तदिदमभिप्रेत्योक्तं सर्वतिष्ठपदान्वयमिति निर्गुणवाक्यानां तत्परत्वादन्यथानेनुमत्राक्यं तदुद्बलानुरोधेन सगुणवाक्यानां आरोपितं हेतुवि
षयत्वे सति तत्सुखत्वाच्च भागत्यागलक्षणयोपादेयस्वरूपं दरीय रूपदार्थशोधनमुपसंहरति तस्मात्सुरेति प्रवृत्तिर्गतित्रादर्थः उपाधीनामोपा - कानाच
मिध्यात्वसाधको न्यायो न्यायेनेत्युक्तं शिवसुखेकगतं तस्य परोक्षत्वेन विवारयति प्रत्यक्षमिति अरुपाधरसकमिति श्रीकृष्णानसमस्तगुणसंहाहृतोप
लक्षणं यो उक्तं रूपस्य तत्सद्वत्त्वत्वे हेतुः वाक्यार्थव्यपीति निर्गुणवस्तुबोधादेव परमपुरुषार्थलाभात् देववेदान्तगम्यमित्यत्र कठश्रुतिप्रमाणत्वेनोदा
हरति अत्राद्विमिति अव्ययं अपक्षपरहिते नित्यं सदा महतः समष्टिबुद्धिरूपं हिरण्यगतीरं ध्रुवैकृतस्य निचार्यं तन्मनुष्यात्सु चेतरी मंत्रगतं चतुर्थ
चरणस्य तासुपीधमाह निचायनीयमिति जीवजगदीचराणी सुदृक्त्वमात्रत्वात्तदेव सत्यमित्यत्र निधेयतत्र भेदाभेदोत्तरमंत्रमुदाहरति योक्तं द्वितीया
र्थं प्रथमा पद्मायुक्तितोऽसत्यतयानिधित्यं बुद्धिमिति चंदसी अथवा मे मया तद्विधिं सर्वं बुद्धिप्रोक्तमिति मंत्रद्वयो वचना अस्मै तस्य तासुपीधमा
ह तस्मै मनीयमिति हजीवेशानाविनि ननु बुद्धिदाप्नोति यरमिति वचना तत्पदलक्ष्यस्य ज्ञानार्थं दानं तालकबुद्धिबोधादेव सत्यादिवाक्यसिद्धौ
क्षसंभवात् तत्त्वमादिमहावाक्ये रितितत्राह पदार्थबोधने निधायिवायार्थे तदेव मानाः अनीशायार्थो चेति मुह्यमान इत्यादौ संसारस्यात्मनि बुद्धिमावा

एतत्प्रत्ययार्थेणायाश्च विशेषतया तयोर्लक्षणप्रधानभावप्रतीतेस्तत्र प्रधानतया वगते खविहायगुणतया वगतवेदने मशादिकर्मसाधनतयाऽन्यथान
नक्रियान्तर्गतः प्रधानतापिराज्ञा। तद्वत्प्रकृतपिपुक्षादिकर्मणीशब्दतः प्रधानभूतत्वेवाच्यो न उलभ्यते वेदनेनेत्यर्थः। ननु शाब्दप्रधान्यवेदनेपितुल्य
मितिनेसाह न प्रधानमिति तत्र गमकमाह प्रत्ययार्थविषयमिति। तन्निष्ठमित्यर्थः। तदस्य सङ्गतसङ्गतः सर्वप्रत्ययार्थपुक्षाधितवान्पेनपाणिनिः प्र
त्ययार्थप्रधानतामुक्त्युक्तं तेन वेदनेन प्रधानमिति सिद्धं। साहसर्वत्र प्रकृतेरुपरि प्रत्ययमर्थविशेषे विदधानस्य दर्थस्य प्रकृत्यपीपेत्तया प्रधान्यं
सुचयति उक्तं च कात्यायनेन प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थसहस्रतः प्राधान्येनेति। ततो वेदनेन तस्य तत्रां प्रधान्यमित्यर्थः। तथापि तस्योत्पत्त्यस्य सन्प्रत्यय
र्थेऽपवादो दन्त्यथात्वमित्यासीत्प्रतिरुद्धमिति तन्नेन सूचितं प्रवादभावं विशेषयति। प्रत्यये स नीति। तदर्थ इत्यर्थः। तत्र विविदिषीतीति पदे प्रत्ययमिति
तस्य प्रत्ययो क्रमवत्सङ्ख्यारूपं वस्तुनः अस्मान् प्रतिमुक्तिरपवादो दितवानिति सिद्धं। ननु प्रातोः कर्मणः समा न कर्तृकादि चार्थो वेति सू
त्रे थात्वर्थस्य स नर्थप्रतिकर्मत्वेन प्राधान्योक्तेरपवादोक्तिः। रसिद्धे सात्रीकाह प्रातोः कर्मणः सति। आमुष्मं स वाभिमतं इतरान्यप्रयोजकत्वेने
प्राधान्यस्य वेदनेन प्रधान्यं न वेदयतीति सिद्धं। ननु कर्मत्वविशेषणं तस्या प्रधान्यप्रतीपते प्रातेन चेत्यन्यो युक्त इत्यासीत् साब्दप्राधान्यस्यान्य
प्रयोजकत्वात्तदभावात्तैवमित्याशयेनाह किं त्विति। आर्थेऽप्यनालसामर्थ्येन ननु प्रतीपते चेत्तत्राधान्यं शाब्दमेव किं न स्यादित्यासीत् तत्प्रतीतेरन्य
थोपपत्तौ सत्यां विना पवादकं प्रत्ययार्थप्राधान्यं विवच्योत्पत्त्यर्थको चापोगात्तस्य शाब्दत्वं न कृत्यनीयमित्यभिप्रेत्याह तेनापीति आर्थिकप्राधान्येना
पीत्यर्थः। तत्कर्मत्वत्र युक्तं प्राधान्यं योऽपते सुकर्मविषयनीत्यर्थः। ननु सत्र गत कर्मपदेन थात्वर्थस्य शाब्दमेव प्राधान्यं प्रतीपते कर्मत्वस्येति सत तस्य
स्य प्राधान्यार्थो दित्यासीत् तस्य शाब्दत्वं रूपविशेषसूचकस्यात्राभावात्तैवमित्याह प्रातोः कर्मण इत्युदीक्ष्य तत्करणमिति। तस्यार्थत्वरूपविशेष
सूचकाभावात् किं दृष्टांतीति। सूचकपदभावेन विशेषयति। थात्वर्थस्येति। तथापि तस्यार्थिकत्वाभ्युपगमः किं निर्वचनं दृष्टांतीति का प्रत्ययार्थप्रा
धान्यविषयोत्पत्तिरपीडापरिहाराय तथाभ्युपगमस्याह तद्वेति। तर्हि शाब्दप्राधान्यमपि न शाब्दगमकोभावादित्यासीत् कोऽस्मत्तस्मिन्निमित्तमिति प्रत्यापित
क्रमकमसीत्याह दृष्ट्या मिति तद्वेति। तदर्थस्य दृष्ट्या प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यपक्षे दृष्ट्या मिति सूत्रकारवचनं भवेदसन्प्रत्ययार्थे तस्मिन् गुणे सति तद्व
चनेन खलु समं सति सिद्धं। दृष्ट्या मिति सप्तम्या तस्यासन्प्रत्ययविषयत्वं निरुद्धान्नस्येव प्राधान्येन तद्विधेयेति गम्यत इत्यर्थः। यदीत्या

ते

गुणकथात्वर्थेव प्राधान्येन विवक्षितः स्यात्तदा स्वरमन्यथा स्यादित्याह थात्वर्थ इति। इष्टापत्तिं कां परिहरन्निगमयति। इष्ट्या मिति। इष्ट्या प्राधान्यस्य
श्रोतत्वसाधनफलमाह। तस्मादिति विविदिषतीत्यत्र प्रत्ययार्थेणायाः प्राधान्येन श्रवणसंधानपदार्थशेषतया इतरपदार्थात्तान्त्वयाद्वेदानुवचनादि
कंसमज्ञास्त्रीयकर्मविविदिषामात्रसाधनं न विषयमालयवेदनेसाधनमित्येतद्वचनवलात्सिद्धमित्यर्थः। एवं च विवेकावैराग्यादिसंपन्नस्योत्पत्तिरिति
विविदिषा कस्यपतेः प्रयोजनभावात्प्रत्ययार्थे तुल्यत्वं तद्विहरणसाधनं सर्वमनाह यमिति फलितमित्याह तद्वेति। किं तैर्न ह तेन कर्तव्यमिति विधाया पूर्वाक्त
मंतरंगमेवावश्यकत्वात्तदभिलषितसाधनत्वाच्चातुष्टेयमित्याह इष्टव्यत्वमिति। प्रतीच इत्यस्यानेनान्वयः। श्रुते श्रोतव्यादिवाक्याच्चेति शेषः। ननु वेदीन
विज्ञानमुनिभिराचार्यैसादिवचनादात्मतत्त्वनिश्चये वेदोतानां हेतुत्वावगमात्तेषां चावश्यकत्वं व्यत्यास्ततः कर्तव्यत्वाच्चेति कर्तव्यापेक्षत्वाच्चत्वादीनां
ज्ञादिसहितश्रवणादीनांतद्वेदकधीसाधनत्वेनानास्ति तत्र कुतो तदंगत्वादिविभागसिद्धिरित्याशं क्यस्य वेदोतवाक्यमेव निरपेक्षतत्कारणीतथापि प्र
तिर्वधनिरासितयैषाप्रपितत्रोपयोगसाधनत्वादिव्यपदेश इत्याशयेनाह वेदोतवाक्यमिति। तथापि कर्तव्येते मंतरंगत्वादिविभागस्याशं क्यतत्र वि
शेषमाह प्रसादिकानीति। बुद्धेरितमिति संबन्धः। कर्मणां विविदिषार्थत्वं श्रवणत्रस्याश्रयविषयसोदपक्षभावाः साधनं ज्ञान्यत्वायोगात्तस्येति
बंधकदुरितं च विवेकवैराग्यादिज्ञातेषां विविदिषायां युपयोगाद्द्विहरणत्वं विविदिषाधिकारिकर्तृकश्रवणदेसु विविदिषांतरभाविनः तत्त्वपदा
धीज्ञाननिवृत्तिद्वारा इष्ट्या लक्षण एवोपयोगादंतरंगत्वमित्यर्थः। नन्वज्ञानमेकमेव तद्वेदमुद्रप्रसंगि नो द्वितीयवस्तुगोचरवाक्यार्थबोधादेव तन्नि
वृत्तिरिति प्राक्कृतं तत्र श्रवणत्वं पदार्थज्ञानमिति श्रवणादिसाध्ये तदुत्पत्तिः। त्राशं क्यनानाविधाकल्पकमुद्रप्रज्ञानदृष्ट्युत्पत्तेरनेदुक्तवस्तुत
स्त्वविषाष्टं बुद्धगोचरे केवतनिवर्तकविधायके वेति प्रकृतप्रज्ञानां संपन्नमस्य। तत्त्वपदार्थमिति। विधाचे के वेति योजनीयं। किं तस्मिन्नेव श्रवण
दिकृतमित्याशं काह अज्ञानसंशयमिति विशेषद्वीताभावात्ज्ञानशब्दार्थः। श्रवणवेदोततास्य गोचराज्ञानसंशयादिप्रतिबंधनिवर्तयति। ननु तं
तुमतो तेरादिविशेषधी प्रमुक्ते प्रमेयासीभावनादिरूपं प्रतिर्वधनिवर्तयति। निदिध्यासनं तु द्विजवांचल्यादिरूपं प्रतिर्वधनिवर्तयतीति विशेषो
दृष्टव्यः। दृष्टफलत्वादेतेषां प्रवृत्तनादिवधावस्तुलोदयमावृत्तिरधिकार्येति प्रत्यावृत्तिमंतीत्युक्तं श्रवणदेसु प्रतिर्वधनिवर्तकसंयोग्यता
र्थतश्चापयन्तस्वरूपमाह साधनं शब्दशक्तीति। शक्तिश्चावेनात्राधिकारि शक्तिशक्तिवस्तुवोधनसामर्थ्यरूपतास्यैवाक्यगतमभिधीयते पदगतश

वि

शादिहैवदृष्टिप्रदेति संबंधः अधिक्रियतेनेनेसधिकारोविधिपुरुषसंबंधनिमित्तं सुष्यदोषधिसंजीवनकामनातकाले सुष्यदोषधीनां ज्ञानांत
 मरभाविदृष्ट्याजीवनासीमवात्रदधीवृष्टिहैवस्याननुपले नेतुजंगवैकल्पिकल्पनीयमितिभावः। नन्वतरीगसाधनानुष्ठानस्येहवामुत्रवाविषा
 हेतुत्वनिमग्नवद्विहंगसाधनानुष्ठानस्यापिनिमित्तं विविदिषाहेतुत्वकथंनचेतदस्तिअनादिभवपरंपरायांकेषुनिज्जन्मसुसर्वेषांवेदानुवचनापुत्र
 नवतामपिविविदिषाभावादिप्राक्कसर्वेषांममस्तप्रतिर्वचकेदुरितनिवर्तकानुष्ठानविशेषाभावादिद्विदिषाभावइत्यभिप्रेत्यतन्निवर्तकतदनुष्ठान
 विशेषमाहबहिरीति। अत्रस्मृतिर्ज्ञानमपोहनचेतिअगवच्चनोसएवसर्वगुरुःततश्चतस्तीएनमवयंप्रकार्यमित्यभिप्रेत्यात्रोच्युरोरितुर्नक्तिपमा
 णमात्रविषयत्वसमर्पणस्यनिमित्तमादितुर्नक्तिर्नरगसाधनानामप्यनुष्ठेयत्वाविशेषादीश्वरार्पणकार्यमितिनेत्याहनतयेति। तथाबहिरीगवदीश्व
 रसमर्पणेनेत्यर्थः। अत्रचस्वयमेवनिपातकंवद्व्यतिनप्याप्यधिकारिणातुष्टिर्नश्रवणादिनतदुपकारकंकिंतुविवेकैवैराग्यादिपूर्वकंसकैषणत्रया
 धिकारिणानुष्ठितंसदात्मतत्त्वसाक्षात्कारकर्मित्याहतदनुष्ठितमिति। कर्मणामीश्वरार्पितानांचित्तसुध्यादिद्वाराशागहेतुत्वमित्यत्रमिसत्रमान
 माहअगवानिति। यत्करोषियदृष्टासिपञ्जुरोषिदृष्टासिपत्र। यत्रपस्यसिकोतेयतत्कुरधमदप्येलेभुमाभुमफलेखंमोक्षसकर्मबंधनेःसंन्यास
 योगमुक्तात्माविमुक्तोभामुपेयसि। पश्चापाचरतः कर्मसमर्थप्रविलीयतइत्यादिमगवच्चनमुक्तार्थमानमिदमर्थः। तेषांवचनानामुक्तार्थनास्य
 र्वत्त्वज्ञापनायासकृदित्युक्तं। अतरीगसाधनमीश्वरार्पणकार्यमित्यत्रमानाभावात्तेषांतेनविनापितत्त्वधीहेतुत्वयुक्तमितिर्वेषम्यमाह। नतथांतरं
 गफलेतिइदमुक्तंविदुजोतिअनपेक्ष्येतिनतत्त्वद्वयमनतरगसाधनावयवंप्रतीतिविदितमितिर्वेषः। उक्तविभागानिपातिहीयुक्तिमप्याहअपिचेति। सक
 लं कर्ममिर्नैवधः। पाठांतरवत्त्वार्पणसुध्यानुष्ठानंमममनीक्षुणकोशलेखभावतोवंधफलत्वेष्टुण्यः पुण्येननवतिपायःपापेनधर्मरज्जावृजेद्वेषपाप
 रज्जावृजेद्वेषइत्यादिवचनादेवगतं। तथापितानीश्वरेसमर्पितानिर्वधहेतुर्विहायचित्तसुध्यादिकराणिमवति। उक्तंहि। एवंक्रियायोगपथाः सर्वसंस्तुते
 नवेःतएवस्यात्मतायाकृत्यतेकृत्यताः परइतिअगवताप्युक्तं। पश्चात्मीश्वरार्पणोन्मत्तलोकोयकर्मबंधनतदर्थं कर्मकोतेयमुक्तसंगःसमाचरेति। तस्मा
 उक्तविचाराधीनेष्टाणकोशालवतःसप्येवानुष्ठितं कर्मनबंधकुरुवतिकिंतुविनैवसुध्यादिकर्मवन्नवनीतितथेवतदनुष्ठेयमित्यर्थः। ननुस्वभाव
 तोर्वधहेतोः कर्मणः कथमीश्वरेसमर्पणेपिविपरीतकार्यहेतुत्वशक्तिविपर्यययायोगादिसाशक्याहतथाप्यतइति। हिशब्दः दृष्टान्तप्रदर्शनार्थः। य
 थादिदिविषादः केवलस्यस्वभावतोश्चरमरणदिहेतोरपिमप्युभेनादिमुक्तस्यपुष्टिजीवनादिहेतुत्वेनधेतदपिघटनइत्यर्थः। एवंबहिरीगसाधनस्य

शादेःस्वतोबंधहेतोरपिविविदिषायांपर्यवसानायेश्वरार्पणसुध्यानुष्ठानंकार्यमित्युक्तांतरीगसाधनस्यतत्त्वधीजननामयनतदपेक्षेतिमुक्तिर्नोदर्शयति
 यदिहेति। पत्रशमदमासीतिसंबंधः। इहशास्त्रेनचेत्सस्मात्प्राकृतदित्यप्याहायै। चोवधारणे। बुद्धिः फलीतरपदार्थः। अत्रशमदमाधनुष्ठानेरागादिम
 पनुष्ठितमवणादीनांस्वतःफलांतरहेतुत्वमानाभावात्तद्व्यवहारायेश्वरेसमर्पणस्यानपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानमात्रमेवतत्त्वज्ञानायापकरोतीत्यर्थः। संक्षेपवि
 स्तराभ्यामुक्तमप्यापार्थपुसहरतिउक्तमिति। तत्रांतरीगसाधनेधिकारिविशेषमाहयस्मिन्निति। वैदिकेनेति। एतमेवप्रवृत्तिनोलेफमिच्छेत्तःप्रव
 र्जोतीत्युक्तेनविविदिषाःसंन्यासविधिनेत्यर्थः। एतदुपलक्षणेपरिस्ययात्मानमन्विच्छेदितस्मार्तविधेरपिपुनःप्रेरितः। ततःसएवतत्राधिकारीति
 वः। तत्कर्तृकप्रवणं धनुष्ठानेकर्मोपुष्ठानापेक्षयाकारविशेषमाहकर्तृत्वासीति। अकर्मत्रादिरूपात्मानुभवस्योदयत्वात्तदर्थश्रवणादिकर्तृत्वापुपमर्द
 उन्नतनुष्ठितंनतदनुकुलभवतिकर्तृत्वाधमिनिवेदोनतदनुष्ठानेतुनेवविघाप्रतिबंधोचवेदित्युक्तिभिःकर्तृत्वादिवाधमानेनेवश्रवणधनुष्ठेयततस
 त्वसाक्षात्कारोऽप्रतिबंधेननवेदित्यर्थः। ननुश्रवणादावंतरगसाधनेपरिवाजकथ्येधिकारीतत्त्वध्यागृहस्थादीनांतत्रप्रवृत्तिर्नस्यात्तत्रतेषामधि
 काराभावेनतदधीनफलभावायोगादिसाशक्यश्रवणादेर्दृष्टफलत्वात्तदृष्टफलेचकर्मणि। सतिसामर्थ्येप्रतिषेधाभावेचसुधिकारस्यनिरववादस्ता
 दृगृहस्थादीनामप्यावश्यककर्तृकालावशिष्टसमयेषुश्रवणधनुष्ठानसामर्थ्यसंभवात्तदृष्टोपज्ञेनवक्तुर्नोदतिवत्यतिषेधाभावाच्चतेषामपित
 त्राधिकारोस्यवपरंतुतेषांतस्मिन्नज्जन्मतिपरिपक्वज्ञानंततोभवतिकिंतुजकांतरइसाह। वानप्रस्थेति। अन्येपरिवाजकातिरिक्तैः वर्णाश्रमेर्वर्णध
 र्ममात्रनिष्ठेऽथमधर्मनिष्ठेऽथत्रैवलिकैः। कर्मव्यवस्थुकर्मविच्छेदेषुआवश्यककर्तृकहितावकाशेषुनिषेधितमनुष्ठितंश्रवणादिलक्षणमिदम
 तरीगसाधनजन्मोत्पत्तिपायाः प्रापकंनवतीतिसंबंधः। उक्तार्थसाधकंन्यापसत्यकोवैशब्दः। तमेवाहनीति। एतत्तदश्रवणादि। क्वचित्कृतोस्मृतो
 वारदप्रतिषेधनी। अपरइति। अतिक्रमणं। हिशब्दः स्ववेदवाक्यश्रवणोच्चारणप्रतिषेधवत्तात्सर्ववेदिकविधास्यधिकारप्रतिषेधोनिरूपितः। त
 द्वापरिवाजकातिरिक्तैर्वलिकानामधीनवेदानांवेदीश्रवणादिवतिषेधोनदृष्टमर्थः। ननुगृहस्थादीनामपिश्रवणादावधिकारोसिचेत्कर्तृ
 तज्जकांतरेपाचकमित्युक्तेदृष्टफलेतस्मिन्नसदयोगादितस्यापरिवाजकानुष्ठितश्रवणादेरपितथात्वापातादिसाशक्याहसर्वकृतीति। अथपरिवा
 दिवर्णवासासुंनेपरिग्रहः। उचिरदोहीनेक्षाणवसुभयायभवतीत्यारिपुमुंडत्वादिशेषलवाभ्यःपरमहंसइतिप्रसिद्धः। अथपरिवाजकसमाहस
 र्वश्रुतिस्मृतिवचोभिज्ञानायतसाधनभूतश्रवणादिरूपधनेषुविज्ञेयुष्माभीष्टहेतुधुमिपुज्यमानः। तान्यनुष्ठितवध्यायेहज्जन्मनिबुद्धिपरिपा

समवायानोपलपदाभिनिंसाधर्म्यवैधर्म्यां यन्त्रज्ञानं तत्सर्वकादात्मनस्त्वसाक्षात्कारादीश्वरोपासनासहिता नवानां वैशेषिकश्रुतानां प्रागभावात्सह
 क्रिः प्रध्वंसनात्मनः वैधर्म्यमिति। नैय्यादिकास्तु प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनं दृष्टान्तसिद्धान्तकं वीदनि एष बाह्यव्यवित्तं हेतुभासकलजानिभित्त
 हस्यानां सुदेहालक्षणपरीक्षाभिरात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभावात्कलदुखापवर्गव्यवसाविधप्रमेयनिष्कर्षणान्तरमात्र
 साक्षात्कारावश्ववर्णमनननिदिध्यासनपूर्वकात्सवासनमिध्यासाननिवृत्तौ तत्कार्याणामगद्वषमोहाख्यानां निवृत्तिस्ततः सत्कार्ययोः प्रवृत्तिपूर्वकयोर्ध
 मधर्मयोर्निवृत्तिस्ततः पूर्वार्जितकर्मणां कायबुद्धपूर्वकभोगेन क्षयात्क्षरीरीतरानां नृसुतोवासनालक्षणस्यैकविंशतिप्रमेदुखस्यात्यं नृसुतोवासनाल
 मोक्षोऽपवर्गादिकल्पयति। अपरे त्वेकमधिकन्यायेनामशानमंतरेणापिसकलकर्मोद्दलक्षणेपवर्गानिषिद्धकाम्ययोरुत्तुष्टानि नित्यानाम
 उत्तानिनवागमिसुकृतदुष्कृतयोरनुसादाद्वर्तमानयोश्चापभोगेन क्षयादेवरकाः किंरुकादितिन्यायेन तदात्मगतसर्वप्रागभावनिवृत्त्यास्यमेव भवती
 त्याहुः। प्रागभावात्तद्विवेकिकर्मनुष्ठानाद्विहितान्तरासनपूर्वकादेहेदियादिसर्वधर्मस्य मूलधर्म इति प्रत्ययमिति मित्रमासीति कोष्टेदलक्षणमोक्षम
 न्यं तामाहस्तु शान्तकर्मसमुच्चयादेवात्मनोऽत्र बोधात्मकस्य नित्यज्ञानं नित्यसुखं चोदेति तत्र श्वविशेषानपेक्षयानिसुज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिमुक्ति
 रित्याहुः। मानसज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वाता किं कवदुखाभावमात्रमेव वा मुक्तिरित्यपि तदीयाः केचित्। सांख्यास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्यविवे
 कनिरुत्तौ तं पुरुषं प्रतिनिवृत्ताधिकारायाः प्रकृतेर्न पुनस्तं शोभायां प्रवृत्तिरिति त्रिविधदुखस्यैकाधनात्तन्निरोधएव स्वभावतः केवलस्य पुरुषस्य
 केवल्यमिति। फानं ब्रह्मस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकेनाभासवैराग्यपरिपाकाद्यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिपू
 र्वकात्सरमेश्वरप्रसादात्संवेदिविधानां चित्तवृत्तीनां निरोधादेव धर्ममेव च शब्दतादसीप्रज्ञातसमाधेः केवल्यमिति कल्पयति। त्रिदंडिनस्तु जीवब्र
 ह्मलोभेदाभेदमरुपेक्षानकर्मसमुच्चयाभ्यासादेव कारणमकब्रह्मणिकार्यात्मकजीवस्य कर्मवासनासहितमेव मानिद्वेति रूपमप्युक्तिरिति वद
 ति। ब्राह्मणपरमेश्वर्येण योगइत्यने। सतरंगित्तेश्वरमेवेतन् समुद्भवे विध्यवृत्ताधिकारनिर्धाररूपेण वक्ष्याम्यं ब्रह्मणः परिकल्प्य शान्तकर्मसमुच्चया
 आसादेव समाविकारावस्थापरित्यागेन तत्र विचारवस्थाप्राप्तिरेव मोक्ष इत्यपर। पाशुपतास्तु यथोक्तपाशुपतधर्माणां तत्परापाराविमोक्षणेन पर
 पतिस्तमीपगमनमेव पुनरावृत्तिरहितं मोक्षमिति त्याहुः। एवं यथोक्तविष्णुमक्तिधर्मचरणजनितादिष्टुप्रसादादिष्टुलोकगमनमेव मोक्ष इ
 ति वेष्टुवाः। पंचांगविद्यापुपासनैरर्चिशादिनां गणहिरण्यगर्भप्राप्तिरेव मोक्ष इति हेरण्यागर्भाः। ओषनिषदास्तु निरतिशयाद्वपानंदबोधरु

पआत्मेवानाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्ष इत्यत्र क्षतेऽविद्यायाश्च दुखजज्ञानरूप निखिलद्वैतोपादानत्वादात्मत्वं साक्षात्कारेण निवृत्तायां तस्यांतुपादान
 कस्य निखिलद्वैतप्रपंचस्याशादनाद्वैतस्याः पुनरुत्पत्त्यापादनस्यावश्यकत्वादात्मनिकुतिरिखिलदुखनिवृत्तिरप्युपपद्यते तस्य च स्वरूपे साधनानपेक्षत्वेपि
 व्यंजकतया नाद्यविद्यावरणपतयेन वेदांतमहावाक्यकरणकलास्वरूपसाक्षात्कार एव प्रतिबिंबचतुष्टयपरिहिनः साधनं विषयभोगवासनाप्रमाणगतासंभवा
 प्रमेयगतासीभावनाप्रमितिगतासीभावनाचेति प्रतिबिंबचतुष्टयं तत्र विषयभोगवासनायाः श्रवणं गमनं श्रमादयो निवर्तकाः धर्मा एव गतासीभावनायाः श्र
 वणं निवर्तकं प्रमेयगतासीभावनायाश्च निवर्तकं मननं प्रमितिगतासंभावनायाश्च साक्षात्कारो मीत्येव विध्यवृत्तारविशेषन्याभिदिध्यासनं निवर्तकमिति श
 मादिसहितेन मुमुक्षुणा गुरुमुपसृष्टसमोक्षसाधनब्रह्ममेव साक्षात्कारप्रतिबिंबासंभावनादिनिवृत्तये चतुष्टयस्याभीष्टासंभावनादेव मोक्षविचारः सांग प्रति
 बंधनिवृत्तिपर्यंतमावर्तनीयरीतिरिवैविध्यवादि विप्रतिपत्तिव्याकुलस्य ममेतन्मननिराकरणेनोपनिषदमन्त्रमेव सम्यगुपपत्त्यासाधयेति शिष्याभिप्रायः। ब्र
 ह्मविद्यायाः कर्मानंगत्वेन मोक्षसाधनत्वेपि साधकं पापक्षयकामस्य सेतुदृष्टिवा दृष्टद्वारेण सहायां तरसापेक्षानेसाधयति किं वारं ज्ञासपेतागहीनायां दोषापायेन
 रज्जुघटिरेवाधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण दृष्टेनैवाज्ञानोपादानीति निवर्तयेतीति साधयतीति संदिहानस्य प्रश्नोत्तरमवतारयति। किं निरस्तोति। केवलेत्यस्य व्याख्यातिरस्तीति
 अधवा केवला कर्मप्रयोगानैतर्हता मत्संगात्मनः प्रमाणादित्येनोपि धादिध्यानरूपरुतिवैलक्ष्ण्येप्याज्यावेक्षणादिवत्कर्मगत्वमात्राविदुर्लभं केवलेति। कर्मानं
 गमनेन वप्रसंगात्मनिर्बाह्यमा स्वप्राप्ताया तु ययोगिन्या सहो यसंपदापरिपुक्तेन प्रज्ञादिना समुच्चितामोक्षमदृष्टद्वारेण विचित्रे किं वा निरस्तवाप्यसहापाद
 दृष्टद्वारेणैव फलमर्थयेदिति सीकार्थः। ब्राह्मेति विशेषणत्वात् कज्ञानस्यैव धर्माण्यापयोगिविचाररूपपरीक्षापेक्षणे पितृदोषः। एव साधनविशेषगतीसीराय उ
 पन्यस्यतन्निरासा पक्षप्रयत्ने सापयन्तु रीप्रार्थयते एतदिति। एतत्साधनं अपिशब्दात्सल्लं च अवेतुसीदेहनिरासेनावधारयितुमहं सुसहेप्रयते इत्यामीति वा
 हेगुरालं नितीयसीरायो खेदकनिश्चयं कुरु ममोसादयना सापयामि किं तु प्रार्थये मनस्त्वं कृपया मद्दिषममादि। ये यधीर्वशीकृतचित्तः। ननु दयावशात् नवाशि
 पभाशास्यातत्वमासहेतुवीग्यापारः कार्यरसात्रीकृष्टं सुवन्महीकरोति। एतदेवेति। इत्यामोर्गुतेरेतदेव लक्षणं स्वभावः यद्विनेयजनस्य मद्दिषस्य बुद्धिवद्भूतं
 सर्वसीरायो खेदेन निर्विचिकित्सनं तत्सर्वज्ञातविशेषज्ञानोपादनं तस्मात्स्वदया स्वभावस्वभावप्रपुष्टैरवत्त्वमायासीतो। क्वापि ममानन्य शरणस्य शान्तमुत्पादयि
 त्वमहं सीत्यभिप्रायः। एवैतुति पूर्वकप्रश्नेन परितुष्टः प्रश्नद्वयस्या पुनरंगुः प्रतिजानीते उच्यते इति। तमसेना चज्ञानस्य निवृत्तितो न्यदल्पमपि फलं प्राकट्यादि
 परमात्मप्रतीतेर्नोस्ति अज्ञाननिवृत्तिरेव सर्वत्र पीकलं अज्ञानकार्यनिवृत्तिस्तु कारणनिवृत्तेति प्रथमप्रश्नेनेति लयः। श्रीः अधिष्ठानप्रमा अन्यदल्पमपि साध

नमपेक्ष्यफलसाधिनीनभवत्तनपेक्ष्येवतपेक्ष्यर्थः। अपिशब्दस्यभूरिनापेक्ष्यतएवेत्यर्थः। अन्यत्रावेनैवनेदेनल्लेख्यतेत्यर्थः। अत्रापिप्रतिपादनामनेनातिवि
लक्षणंअन्यसाधनं प्रामाण्यपयोगिकर्मवाप्रसंख्यानंवा नापेक्ष्यते प्रामाण्यपयोगितुपरीक्षणमसौभावनादिप्रतिषेधनिवृत्तयेऽपेक्ष्यतएवेतिभावः। नेनप्रा
माण्यपरीक्षणपुपद्वैहितत्वेनासंभावनादिप्रतिषेधप्रसंख्यानपरमात्मधीः सुक्तिधीरिवदृष्टेनैवद्वारेणस्वविषयाज्ञानमुत्सारयतीतत्कार्यप्रपंचरजतमिवसमुत्सारय
तीतिनयज्ञादिसमुच्चितासेतिद्वितीयप्रश्नेनिरूप्यः। शानस्याविधानिवृत्तिरेवफलंनचनकर्मदिसहकार्यपेक्षेतुमप्यत्रार्थस्वानुभवमनुमानैवप्रमाणयितुं दृष्टं
तमाह। सुक्तिकेति। सुक्तिकाकाराया बुद्धेर्बुद्धेर्ज्ञातायाः सुक्तिकावृत्तिश्चैतन्यगताज्ञाननिवृत्तिस्तरेणपरकिमपि फलंन दृश्यतेसहकारिकारणीचापरीगंगास्ता
नगायत्रीजपादिरूपंनवनद्वरपनेतुद्वैरितिर्वक्तव्यमनइत्यधिकमुक्तंअस्मातिरिक्तव्यापाराभावकथनार्थं सुक्तिकागतमस्मद्विदवृत्तिश्चैतन्याभिप्रायं
अडेष्टावरणाभावस्यप्रतिपादितत्वात्एवंचपद्विधाफलेनदविधानिवृत्तिमात्रंसहकारिभिरपेक्ष्येतुमप्यत्रापि व्याप्तिः सिद्धेत्यर्थः। एवंयातोसिद्धायी सु
क्तिविधादृष्टानेनात्मविषयाभिवृत्तुमयमनुमीयतरत्माह। एवमात्मनीति। आत्मनिनिर्विभागत्वेनैवमत्तमस्तदाभितरेतद्विषयैवयदृष्टानेननिवृत्ति
न्यसरमात्मधियोऽयंउवाचार्थबुद्धेः फलंनस्तिउत्तरार्थेऽप्यहं। अत्रोभयत्रापिमाध्यमेप्रतिबुद्धेवहेतुर्दृष्टव्यः तथाचास्तत्त्वमिति साधनीतरमनपेक्ष्ये
स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिफलात्त्वमितिवा लुक्तिः। तत्त्वमितिवादिसुमानंस्त्वचितं। हेतुपुन्यासादिदृष्टुनवोपेक्ष्यचितः। यथेयं सुक्तिर्भवतिनदू
पे एवभातीतिनदुभयवस्थाअहंबुद्धिर्भवतिनदूपे एवभातीतिअसत्त्वमिनावरणविरोधिनोविद्वददृष्टमवस्थसाक्षिसिद्धत्वात्। ननुतत्त्वमिति
त्वेतत्त्वविषयकमनपदिणमत्तंसेवैवाचमनःपरिणामानांचैतन्यकोटीकारेणतत्त्वविषयत्वाव्यभिचाराभावेत्त्वमात्रेहेतुः सचासौवावजोकोभगिर्गो
तमेसादिवाक्योत्थमतावुपासनरूपायां व्यभिचारीतस्याभावतमानायादेवयानेनपथाकार्यबल्लोकेप्राप्तिहेतुत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वादाव
निसापेक्षत्वाच्च। नचप्रमितिहेतुस्तथाचनव्यभिचाररतिबाध्यं। तज्ज्ञाननिवर्तकवृत्तिहेतुवाप्रमाणकरणकवृत्तिहेतुवा। आधेसाध्याविशेषा
दासिद्धिद्वितीयेतुलोकान्यादिवृद्धेदेदकरलिकायां व्यभिचारः किंचब्रह्मविद्यानाज्ञाननिवृत्तिफलाशास्त्रीयविद्यात्वात्लोकानिविधावदि
तिप्रतिरोधः सुक्त्यादिविद्यायांचशास्त्रीयत्वाभावान्नव्यभिचारः। नचप्रमात्वाभावउपाधिः तस्यापितेनैवहेतुनापक्षेसाधनात्शास्त्रीयविद्या
नांसर्वासामपिशांडिल्यदहरादिसमाख्यानांप्रमात्वाभावनियमात्। तथाब्रह्मविद्याधिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकैश्वर्यफलाशास्त्रीयविद्या

सासंज्ञागिति विधावदित्युक्तमानवाधयतस्मान्नोक्तसिद्धिरित्याशंक्यलोकान्यादिविधातो ब्रह्मविद्यायावैलक्षण्यप्रतिपादनेनसमाधनेब्रह्मज्ञा
नमिति। नतावद्ब्रह्मविद्यानप्रमितिः शास्त्रीयविद्यात्वोक्तान्यादिविधावदित्युक्तमानंसाधुपतो ब्रह्मज्ञानंप्रमाणंभवतिअदुष्टकरणकत्वेनावाधि
तविषयत्वेनचपरीक्षणार्थदृष्टमप्रागण्यशंकानर्हमिदंतावकमिद्विवादेसिप्रथमद्वितीयाध्याययोर्महताप्रबंधेनपरिहृतत्वात्लोकान्या
दिविधातुनादुष्टं। वेदकरलिकाकेतुपुत्रयत्नकरलिकाबाधितविषयाच। लोकमग्नित्वेनचित्तयोदितितुधीर्वेदकरलिकाप्रमितिरेव। तथा
वप्रमाणकरणकवृत्तिहेतुवाअवाधितविषयवृत्तिहेतुवाअज्ञानविषयवृत्तिहेतुवाअज्ञानविषयकवृत्तिहेतुवाप्रयत्नाजन्ययथार्थवृत्तिहेतुवाप्रमितिहेतु
तुद्विधिनव्यभिचारः। अतोधीर्मेकव्ययोर्भेदनिर्देशात्तज्ज्ञानापेक्षयामानसकर्मलक्ष्मोदनाधीनपुत्रयत्नसाध्यत्वेनवैलक्षण्यप्रतिपादनंअनिच्छतोपि
दुर्गंधादिज्ञानदर्शनेनज्ञानस्यवस्तुपरतंत्रत्वेनपुत्रयत्नानपेक्षत्वात्अतोप्यानेमिति त्वाभावेपिअत्रैव्यभिचारवारणायतत्त्वपदमतत्वाविषयत्वप
रंपथार्थत्वपरंपादितुमस्याविधावृत्तिहेतुमनोवृत्तिरूपंमग्नित्वेनतत्रनास्तीत्युच्येततदातत्त्वपदमनादेयमेव। स्मरणस्याप्यविधावृत्तिहेतुत्वेन
तत्त्वमिति नव्यभिचारः। नशास्त्रीयविद्यात्वेनसाध्याभावसाधनीमुक्तैः। शास्त्रीयत्वेपदिशास्त्रविहितत्वेनदसिद्धपक्षेब्रह्मविद्यायाः प्रयत्नासाध्य
त्वात्सुक्तिविषयापद्विधास्रकरणकत्वेनतुज्योतिष्कोमादिविधिजन्यज्ञानस्यवप्रामाण्यप्रयोजकत्वादिरुद्धंअतएवप्रमात्वाभावसाधनमप्य
पास्यं। नचशास्त्रीयविद्यात्वेनैश्वर्यफलत्वात्मानंमुक्तैः शास्त्रविहितत्वात्सिद्धेः शास्त्रकरणकत्वस्यज्योतिष्कोमादिज्ञानेव्यभिचारसिद्धत्वात्
तस्माद्ब्रह्मविद्यासाधनान्तरानपेक्षाअज्ञाननिवृत्तिमात्रफलाचप्रमितिहेतुवृत्तिमुक्तमनुमानं। तस्मैहृदितकथायामतमसःपारीदर्शयतिभगवा
नस्वनादकुमारः तस्याभिध्यानायोजनान्नलभावाद्भूयश्चानेविश्वमायानिवृत्तिः। मासेवपेप्रपथ्यतेनामानेतीतरितिने। तस्यविधीवितर्ताहृदियसि
न्निवेशितइत्यादिकृतिस्तन्मिथ्यं। नचहमुक्तमस्मद्विधावदितिवदृष्टं। ब्रह्मसाक्षीसुदिमानसीक्रियापासनेवास्तुनप्रमितिरेवस्मिन्नन्यदृष्टे
पत्वात्जीवब्रह्मणोरत्यंतभिन्नत्वादिनाभिन्नत्वाद्वातथाचब्रह्मविद्यानाविधानिवृत्तिफलासंपदपत्वाद्दहमुक्तमस्मीत्यादिसंपद्विहितत्वेनसा
हब्रह्मसावेति। ब्रह्मेवात्माजीवः तत्त्वपदमप्यलक्ष्यः सुद्धेवाक्यार्थेऽब्रह्मात्मासचेकरूपमिन्नएवकिंतुभिन्नः। भेदीरोपितत्रस्यादितिनसाहनच
बहुरसकेशीनात्पतभिन्नोनातिभिन्नइत्यर्थः। उभयत्रहेतुमाह तस्यत्वात्तुनीनामिति। बहुवचनेगतिसाधनायप्रदर्शनार्थतत्त्वमितिज्ञाप्यते

नेभिः पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्यादिस्मृतिश्चोक्तं पारंपर्यमानमित्यर्थः। उक्तविधया कर्मणो पारंपर्येण मुक्तावुपयोग इव साक्षादुपयोगे मानाभावाच्च स
 मुच्यपसिद्धिश्चिरित्यभिप्रेत्याह। साक्षात्साक्षादिति। निरूपितप्रमेयज्ञानस्य स्वकपोल कल्पितत्वात् साक्षात् साक्षात् कल्पितत्वात् साक्षात् साक्षात् कल्पितत्वात् साक्षात् साक्षात् कल्पितत्वात्
 मतिं च निराकुर्वन् प्रकरणार्थमुपसंहरति। इति बहुश्रुतेति। सूत्र भाष्यटीका वार्तिककारा बहुश्रुता सैरुच्ये साक्ष्येण निरूपितमित्यर्थः। महत्त्रिवि
 धपरिच्छेद इत्यं प्रत्युगभिन्नं बुद्धमतीव प्रियं निरतिशयानंदरूपत्वात् अतीवहितं समस्तानर्थी संस्यवर्जित्वात्। ननु नात्र बुद्धेर्वनिरूपितं समन्व
 मादेरपि निरूपितत्वादिसांकोतलिरूपेण स्य बुद्धप्रमित्यर्थत्वात् बुद्धैव प्राधान्येन निरूपितमित्यभिप्रेत्यनस्य मितेः सद्यो मुक्तिफलत्वं मुख्य
 धिकादिशिव्यानुभवसिद्धमिति वदन्त्यानुभवव्यापकं तच्च चेतनं भवतारयति। एवं समन्वयेति। वेदो वेदनं तत्फलं मोक्षं सर्वदेतवाध्यमुख्य
 इत्यत्रातिपरिहाररूपं। तदुक्तीरेव दर्शयति। विद्विः विद्याविग्रहमिति। स्वप्रकाशादिदेकरसमित्यर्थः। उक्तमप्युक्तस्य परमात्मनः प्रतीचो
 भिनत्वादेवानवभासो नाविद्यया पिहितत्वादिति शंका निरासा योक्तं प्रत्येयमिति। उच्चैस्तरा मित्यस्य हि तत्त्वमसि त्वं साक्षी मित्यनेन सर्वे ध्या
 विधानस्योच्चैस्तरत्वं यत्तत्सहस्रैरेवै चत्वं। मुनिधिया श्रुत्यनुकूलं मनननिश्चितविवेकधिया। मुंशाह। रवीकाद्यादकवा सत्त्वचः। कोशादन्तम
 याचानंदमया तात्कारेण कार्यरूपेण तत्त्वहिभावेन विकृतादिविधतपाकुतादुक्तेति संबंधः। को। शार्प्यकादिदिक्तामनोबलभावेन दर्श
 नफलं प्रकटयति। कासीदिति। तथापि हे ताभासस्यासंभावितस्यापि प्रतीते जीवित एव मुक्तिरनुभवसिद्धे साहचर्यामीति। प्रतिभासमानदेतस्या
 र्थक्रियासाधनार्थं निगारयति। दग्धेति। ननु देतदर्शने सन्निकर्षितदिरुद्धदेतदर्शनानुवृत्तिस्तदभावे वा कर्षणीव मुक्तिरित्याशंका देतस्य वास्तव
 त्वेन देतस्य चावास्तवत्वेनानुभूयमानत्वात् किंचिदनुपपन्नमित्याह अदेतमिति। अदेतं साक्षादनुभवतः करारविज्ञासमानमपि देतं न पूर्ववत्
 तीत्यत्र निदर्शनमाह अहिनिर्वृत्तपनीयेति। अहिनिर्मेको हित्यागाम्य पूर्वमहिना हमित्येव प्रतीतं प्रत्यागमनं तत्तदभिमानं। हित एव प्रतीयते तथा
 शीयारादिरूपे देते। हर्ववदहं ममानिष्ठानं मानं विहाय निश्चये वैदेभातीति परमासीत्यर्थः। मिथ्यात्वेन निश्चितदर्शनानुवृत्तौ फलितमाह एवंचे
 ति। विद्यामाह सा मयकारकमिच्छा मेवोच्छिन्नमिति तां बाध्यकमिति अदेत बाध्यकमिति इदानीं मपि पूर्ववदेव देतमेवादेत बाध्यकं किं न
 स्यादित्याशीत्यदेतस्यालीकमोहबलावर्धनेनादेतवाध्यकस्य दुर्बलत्वात् तस्य च परमार्थवस्त्ववगाहि विद्यासा मर्ष्या वृष्टिमेने बलवत्तामेव

मित्याशयेनाह मोहादिति। अस्य अदेतस्य निर्मुक्तमज्ञानं दृष्ट्वा पूर्वमनुभूतं संसारं स्मरन् तत्र स्वोत्पन्नामाश्रयधियै प्रकटयति। आश्रयमिति।
 किमत्राश्रयवस्तुतत्क रूपेणात्मन्यज्ञानादेतरूपानर्थोपपत्तेरित्याशंका अज्ञाननिवर्तकतत्त्वधीजनक निरपेक्षकारणपुत्रेदो तवाक्ये घनादिसिद्धेषु ज्ञान
 भावादज्ञानसुवृत्तिरित्यतप्यतदश्रयमेवेत्याह। किमिमांशुति। इदानीं पूर्वश्रुतिवाक्येषु सत्त्वपचपचानिरेकाभ्यां तत्त्वोपाभावे कारणी निश्चिन्ताज्ञाना
 दिसंभावयन्नाश्रयधियै प्रकटयति। त्वत्वादप्येकज्ञेति। पूर्वं संसारे निर्वेदपूर्वकं तादृशगुरुपस्य भावात् सत्त्वपि वेदांतवाक्येषु गुरुपदेशाधीनतत्त्व
 बोधाभावादज्ञानाधीनदेता निनिवेदोनादेतं परमार्थसदप्यसदप्यसत्कल्पमभूत् इदानीं तु गुरुप्रसादलक्ष्णं तत्त्वबोधेनादेतात्मनस्त्वमेव सदाभि
 प्रांतिमात्रसिद्धं तु कालत्रयेण सदिनिश्चितमित्यर्थः। आत्मत्वाभासस्य पलाभस्याभावात् तत्रापि तव तो गुरो लदनु रूपधत्तुपकाराभावाद्भक्तिगुरः स
 रं गुरुयासनमवपावदायुर्भयार्थं कार्यतावता स्मिमे पितनोयो भवेदित्यभिप्रेत्याह यस्मात्कृपेति। साधिकारविषयप्रयोजनं स्वकृतिमुपसं
 हरन् तस्यामुमुक्षुभिरुपादेयतां सत्त्वचयनस्याः सान्वयसंज्ञा माह संज्ञेति। तां कृतिं गंगासागरेण सुवर्तस्या मंगली प्रार्थयते अतिरंजति। ना
 नावतासकलो बहुविधपदविन्यासकृतावतीत्यर्थः। पद्मनाभस्य चरण कमलपो ६ पूरिग्राहिणी सती श्रोतसी घातश्रेयसउपसंघाते माहृत्स्य
 न्वयः। ग्रंथस्य सांप्रदायिकत्वं दर्शयितुं गुरोः स्वस्य च नाम निर्दिशन् ग्रंथोपसंनिधानं दर्शयति श्रीदेवेश्वरेति। अंतोपि भगवन्मस्काररूपं मंगलं मोचर
 ति। भुजंगमागेति। इह पोस्ति विमोहयन्मनः परमानंदच्यनः सनातनः। गुणदोषवृद्धेष्टएव नः सृणुत्योपदयस्व यं जनः॥ इति श्रीमहं सपरिव्रा
 जकाचार्यश्रीविश्वेश्वरस्वरस्य श्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीश्रीपादकृता योसंक्षेपशारीरकटीकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ अं श्रीसद्गुरुर्नमो॥
 इयं संक्षेपशारीरव्याख्या लेखि मयामुदा। प्रीयतां तेन सशिबो गुरुमूर्तिः सदाशिवः॥ संवत् १७३३ चैत्रवद्य सप्तम्यां गुरो लिखितमिदं श्रीः।

श्यामल-काके-४०९

$\frac{91}{8}$

ॐ संक्षेपशारीरकम् ॥

$\frac{99}{2}$

१५०

+

॥ संक्षेपशारीरकटीका ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥